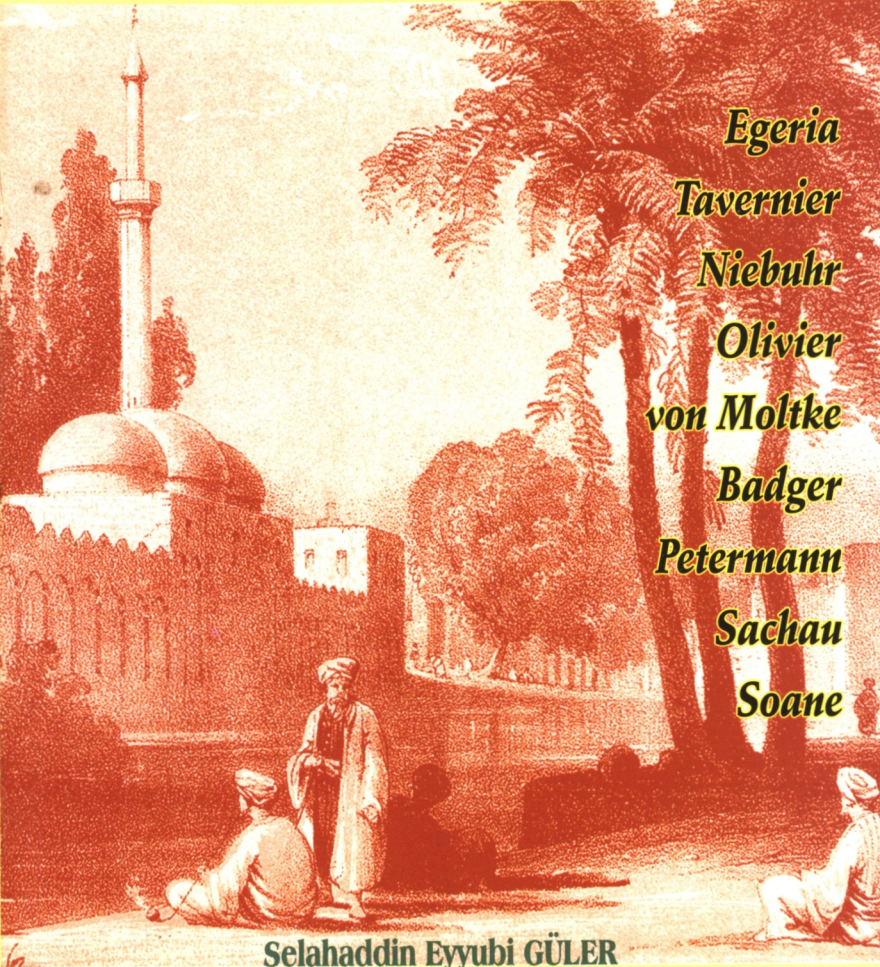

Yabancı Gezginlerin Gözüyle **URFA BÖLGESİ**

Egeria
Tavernier
Niebuhr
Olivier
von Moltke
Badger
Petermann
Sachau
Soane

Selahaddin Eyyubi GÜLER

ŞURKAV YAYINLARI: 33

Yabancı Gezginlerin Gözüyle
URFA BÖLGESİ

**Egeria
Tavernier
Niebuhr
Olivier
von Moltke
Badger
Petermann
Sachau
Soane**

Selâhaddin Eyyubi GÜLER

**ŞANLIURFA İLİ KÜLTÜR EĞİTİM SANAT VE
ARAŞTIRMA VAKFI (ŞURKAV) YAYINLARI**

Yayın No : 33

**İkinci Basım
Ağustos 2010**

**ISBN
978-975-7394-32-7**

**Kapak fotoğrafı
Escourt**

**Dizgi-Mizanpaj &
Kapak Tasarımı
Selâhaddin Eyyubi GÜLER**

Baskı ve Cilt

TŞOF TRAFİK MATBAACILIK A.Ş.
TEL: 267 09 31 - 267 08 97 - 98 - 99
FAKS: 267 08 12 - 267 08 94

TAKDİM

Dünyada kültürlerin ya da toplumların içinde yer aldığı medeniyet çevreleri olduğu gibi, bu çevrelerin oluşturduğu evrensel değerlerden de bahsetmek mümkündür. Evrensel değerleri, içinde farklılıkların belli bir konumda barınabildiği bir yaşama ortamı olarak ele almak gerekir. Bu genel yaşama ortamı kendisini meydana getiren kültürlerin ve medeniyet çevresinin izlerini taşımaktadır.

Şanlıurfa; 12 bin yıllık tarihi, birçok medeniyete beşiklik eden konumu, doğu ile batının kavşak noktası ve stratejik önemi açısından Ortadoğu'ya ve Ortadoğu'nun açıldığı bütün kapılara açılan bir inanç ve kültür şehridir.

“Bereketli Hilal” olarak adlandırılan toprakların tam kalbinde bulunan ve 12.000 yıllık bir tarih ve kültür birikimine sahip olan sabrın ve bereketin merkezi Şanlıurfa, çok yönlü turizm potansiyeline sahiptir. Bu kültür birikimi ve turizm potansiyelinin dünya insanına tanıtımının yapılarak ilimizi ziyaret etmelerinin sağlanması amacıyla başta Valilik olmak üzere bütün kurum ve kuruluşlar olarak elimizden gelen gayreti gösteriyoruz.

Elinizdeki bu çalışma, bu gayretin somut örneklerinden biri olmakla birlikte aynı zamanda Şanlıurfa'nın geçmişini de gözler önüne serdiğinden ayrı bir öneme sahiptir. Bu gezi notları bölgenin tarihi geçmişine de ışık tutacaktır.

Günümüzden 200-300 yıl önceki o otantik Şanlıurfa'yı, Birecik ve Suruç'u iyi bir şekilde betimleyen yabancı gezginlerin bu çalışmalarını bir araya getirerek ve kısmen de tercüme ederek bir kitap halinde Şanlıurfa kültürünün istifadesine sunan, Şanlıurfa sevdalısı Yerel Tarih Araştırmacısı Selahaddin Eyyubi Güler'i tebrik ediyor bu değerli eserin ortaya çıkmasında emeği geçen bütün çalışma arkadaşlarımı kutluyor, çalışmalarının devamını diliyorum.

Nuri OKUTAN
Şanlıurfa Valisi
ŞURKAV Başkanı

ÖNSÖZ

Urfa bölgesi, gerek iklimi, gerek coğrafyası ve gerekse jeopolitik konumuyla her dönemde değişik toplumlara ait devlet ve krallıkların ilgisini çekerek belli bir süre onların hâkimiyetleri altında kalmıştır.

Özellikle çok geniş bir Hıristiyan geçmişinin bulunması, Kral Abgar-Hz.İsa mektuplaşmasının yaşandığı bir şehir oluşu ve Hz.İsa'ya ait olduğuna inanılan Kutsal Mendil'in uzun bir süre Urfa'da korunması gibi sebeplerden dolayı eski çağdan günümüze kadar koruduğu gizem ve cazibesıyla hep insanların dikkatini çekmiştir.

Bu gizem ve cazibeyi yakından inceleyerek görme merakı özellikle birçok batılı gezgini Urfa'ya çekmiştir. Şehre gelerek buradaki kültürel zenginliği, tarihi ve dini eserleri gözlemleyip notlarına aktararak, Hz.İsa'nın kutsadığına inanılan bu "**Kutsal Şehir Edessa**"yı Batı dünyasına tanııtma görevini üstlenmişlerdir. Dolayısıyla işte bu batılı gezginlerin notlarından oluşan yüzlerce kitap Urfa tarihinin önemli kaynaklarından birisi olmuştur.

Bu çalışmamızda dokuz yabancı gezginin notlarına yer verdik. Aslında eskiçağdan 20. yüzyıla kadar bölgemize yüzlerce gezgin gelmiş ve bunların notları çeşitli dillerde kitap olarak basılmış bulunuyor. Bu kaynaklara ulaşmanın zorluğu yanında bunların değişik dillerde oluşu da ikinci derecede bir zorluğu oluşturmaktadır. Şu var ki, kitabımızda notlarını verdiğimiz yabancı gezginler, öyle zannediyoruz ki en çok tanınmış olan kişilerdir.

Gezi notlarından bir kısmı tarafımızdan tercüme edilerek daha önceki tarihlerde yayınlanmıştır. Daha önce yayınlanmış olan gezi notlarını da gözden geçirmek suretiyle, gereken yerde dipnotlar açarak bilgi ve yazım hatalarını düzelttik. Gereken yere konu ile ilgili fotoğraf vermeyi uygun gördük

Elimizdeki bu notları bir kitapta toplayarak Urfa kültürüne sunmayı kendimize bir görev olarak kabul ettik. Bildiğimiz kadarıyla bu çalışma Urfa tarihinde bir ilk olma durumundadır. Çünkü daha önce Urfa bölgesiyle ilgili bu notlar tek bir kitapta değil de değişik kitaplarda sadece özetlenerek verilmiştir.

Kitabın basımını gerçekleştiren başta ŞURKAV Başkanı da olan Sn. Valimiz Nuri OKUTAN'a ve ŞURKAV'ın diğer çalışanlarına deruni teşekkürlerimi sunuyorum.

Gayret ve çalışma bizden, başarı Yüce Allah'tandır.

Urfa kültürüne katkıda bulunması dileğiyle...

Şanlıurfa, Ağustos 2010

Selahaddin E. GÜLER

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	3
ÖNSÖZ.....	5
HACI RAHİBE EGERIA'NIN GÜNLÜĞÜ'NDE URFA.....	9
FRANSIZ GEZGİN JEAN-BAPTIST TAVERNIER'İN SEYAHATNAMESİ'NDE URFA.....	12
ALMAN GEZGİN CARSTEN NIEBUHR'UN SEYAHATNAMESİNDE SİVEREK, URFA VE BİRECİK..	19
Mardin'den İtibaren Diyarbakır Üzerinden Halep'e Gezi..	19
Urfa Hakkında Notlar.....	20
FRANSIZ GEZGİN ROLIN OLIVIER'İN TÜRKİYE SEYÂHATNÂMESİ'NDE BİRECİK VE URFA	29
Halep'ten Hareket	29
Birecik'de Fırat'ı Geçiş	31
Urfa'ya Varış ve Kentin Tanımı.....	32
Yetiştirdiği Ürünler ve Ticareti.....	34
Halkın Örf ve Adetleri	34
Yörenin İklimi	35
Kalenin Tanımı.....	36
Eski Mezar Kalıntıları	36
Urfa'nın Tarihi Geçmişi.....	37
ALMAN MAREŞALİ HELMUTH von MOLTKE'NİN MEKTUPLARINDA RUMKALE, BİRECİK VE URFA.....	42
6 Nisan 1838 Tarihli Mektupta Rumkale Birecik ve Urfa..	43

Rumkale	43
Birecik	45
Urfa	49
27 Ocak 1839 Tarihli Mektupta Urfa	52
MİSYONER PAPAZ GEORGE PERCY BADGER'İN NOTLARINDA SİVEREK VE URFA	58
Siverek.....	58
Urfa.....	59
ALMAN GEZGİN PETERMANN'IN SEYÂHATNÂMESİNDE URFA VE BİRECİK	70
Urfa'da Konaklama ve Halep'e Kadar Yolculuk.....	70
Urfa	70
Urfa'dan Birecik'e Kadar Yolculuk	76
Birecik'ten Halep'e Yolculuk	78
ALMAN ORYANTALİST EDUARD SACHAU'UN SEYAHATNAMESİNDE BİRECİK VE SURUÇ	80
HALEP'TEN URFA'YA KADAR SEYAHAT	80
Birecik	80
Suruç.....	84
İNGİLİZ GEZGİN E.B.SOANE'NİN NOTLARINDA BİRECİK, URFA VE SİVEREK	89
FIRAT'TAN DİCLE'YE EDESSA (URFA) VE AMİD (DİYARBAKIR).....	90
Çarmelik Köyü	95
Urfa	98
Siverek	102
BİBLİYOGRAFYA	105

HACI RAHİBE EGERIA'NIN GÜNLÜĞÜ'NDE * URFA

Egeria (?-400?). Akitanyalı (*Güney Galya*, şimdi İspanya) Hacı Egeria'nın, İspanyol baş rahibesi olduğu sanılır. Sina'dan İstanbul'a kadar kutsal yerlere geziler yaptı. El yazmaları 1884 yılında keşfedildi.

(...) Ve bu şehrin kutsal piskoposu, gerçek anlamda dindar bir adam, bir papaz ve itirafçı olan bu zat, iyi niyet göstererek beni elimden tuttu ve şöyle dedi: "*Kızım, din adına çok zahmetlere girdiğini, çok uzak ülkelerden buraya geldiğini gördüğüm için, eğer arzu edersen sana bir Hıristiyan için görülmesi zevk verici olan her şeyi göstereceğiz.*"

Piskopos, beni Kral Abgar'ın sarayına götürdü ve orada söylendiğine göre aslıyla çok benzerlik gösteren heykeli gösterdi. Bu heykel o kadar parlak bir mermerden yapılmıştı ki, inci olduğu sanılabiliirdi. Kral Abgar'ın yüz hatlarından onun gerçekten bilge ve vakar sahibi bir insan olduğu

* Egeria, Abgar'ın İsa'dan, kendisini mahveden hastalığı iyileştirmesini rica ettikten sonra, İsa'nın Abgar'a gönderdiği rivayet edilen mektubu görmek için Urfa'ya gelmiştir. Urfa'yı 4. yüzyılın sonlarında ziyaret ettiği sanılır. Geniş bilgi için bkz. Gingras. G.E. (transl.), *Egeria: Diary of a Pilgrimage*, New York 1970.

anlaşılyordu. Onun yanında yine aynı mermerden yapılmış başka bir heykel vardı. Bu heykelin de Abgar oğlu Ma'nu'nun heykeli olduğunu söyledi. Onun da yüz hatlarında belli bir incelik vardı.¹

Saraydan çıkan ve büyük bir gümüş çay gibi görünen suyun dışında şehrin içinde su yoktur.

Piskopos bana şunları anlattı: *"Şehrin yukarısında gördüğün şu tepe var ya kızım, işte o, şehre su sağlamak-taydı. İranlılar bunu görünce suyun yolunu şehirden çevir-diler ve onu kamp kurmuş oldukları yere akıttılar. İranlıların suyun yönünü çevirdikleri aynı gün ve aynı saatte burada gördüğün bu su kaynakları Tanrı'nın emriyle kendiliklerinden yerden fışkırdılar. O günden bugüne Tanrı'nın lütfuyla bu pınarlar burada kaldılar. İranlıların yönünü çevirdikleri su ise aynı gün kurudu; öyle ki, bugüne kadar da görülebileceği gibi onlar bir saat için bile içecek su bulamadılar. O günden bu yana, bu bölgede tek bir damla su görülmedi. Böylece bunların olacağını vaat etmiş olan Tanrı'nın emriyle onlar kendi ülkelerine, İran'a dönmek zorunda kaldılar."*²

Aziz piskopos bana, Abgar'ın ve bütün ailesinin çok güzel, fakat eski tarzda yapılmış bir mezar anıtını da gösterdi. Daha sonra Aziz Toma'nın mezarını ziyaret ettim. Ancak orada bulunan bir kilise (Aziz Toma Kilisesi) çok büyük ve çok güzel ve yeni bir biçimde yapılmış olup, gerçekten Tanrı'nın evi olmaya layıktır.

Piskopos, beni İsa'nın mektubunun içinden geçirilerek Edessa (Urfa)'ya getirildiği iddia edilen kapıya³ götürdü.

¹ Kral Abgar ve Kral Ma'nu'nun mermer heykellerinin akıbeti bilinmiyor.

² Piskoposun anlattıklarının efsane olduğu bilinmelidir.

³ Bunun "Batı Kapısı" olduğu sanılmaktadır.

Orada dua etti. Mektubu yüksek sesle okudu ve tekrar dua etti. Mektubun Edessa'ya getirildiği günden bugüne kadar, tek bir temiz olmayan, hiçbir kederli insanın bu kapıdan geçmediğini, hiçbir cenazenin bu kapıdan dışarı çıkarılmadığını söyledi.

Kutsal gölü ve kutsal sazan balıklarını da ziyaret ettim. Böylesi büyüklükte, bu kadar parıldayan ve dolgun balıkları daha önceden görmedim.

Ziyaretimin sonunda Abgar-İsa mektuplaşmasının bir kopyasını piskopostan aldım. Bu mektuptan ülkemize daha az şey ulaşmış olduğu için onu orada piskopostan almak bana daha uygun göründü. Çünkü oradan aldığım mektup daha uzundur.⁴

Hz.İsa'nın Kral Abgar'a gönderdiği mektubun Yunanca metni

....

Harran'da ve surların dışında ikamet eden birkaç rahip ve keşiş dışında bir tek Hıristiyan bulamadım; hepsi de putperest idiler.

⁴ Segal, J.B., *Edessa Kutsal Şehir*, çev. Ahmet Arslan, İletişim Yay. İstanbul 2002, s. 232

FRANSIZ GEZGİN JEAN-BAPTIST TAVERNIER'İN SEYAHATNAMESİ'NDE URFA⁵

Jean-Baptiste Tavernier. (1605-?). Fransız tüccarı ve gezgini.

Tavernier 1631-1663 arasında Ortadoğu'ya altı seyahat yaptı ve bu seyahatleri sırasında Anadolu'nun çok çeşitli köşelerine Adapazarı, Afyonkarahisar, Ankara, Antakya, Bitlis, Bolu, Bolvadin, Cizre, Diyarbakır, Edirne, Efes, Erzurum, Gebze, Gerede, Gümüşhane, İskenderun, İzmir, İznik, Kağızman, Kars, Kuşadası, Mardin, Sivas, Sinop, Trabzon, Tarsus, Tatvan, Tokat, Turhal, Urfa ve Van'a uğradı. Türkleri, Kürtleri, Ermenileri, Rumları, Yahudileri ve Süryanileri anlattı. Tavernier'in "**Les six voyages**" adlı yapıtı, 2006 yılında Tarihçi Stefanos Yerasimos'un yazdığı giriş ve notlarla "**Tavernier Seyahatnamesi**" adıyla yayınlandı.

(...) 10 Mart (1644) günü Fırat ile Dicle arasında uzanan Mezopotamya'nın girişinde, günümüzde Diyarbakir adı verilen yerde 11 saat yürüdüktan sonra akşam Çarmelik'e geldik. Burası çok güzel bir kervansarayı ve çevresinde hamamları bulunan çok güzel bir kent. İki kurşun atımı uzaklıkta, Paris yakınındaki Montmartre gibi diğerlerinden

⁵ Bkz. *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006. Urfa, bu kitabın 196-199 sayfaları arasında anlatılmıştır. Dipnotlar tarafımızdan eklenmiştir.

ayrılmış bir dağ görülüyor. Dağın çevresinde ovalar uzanıyor; dağın tepesinde bir kale ve 200 sipahiden oluşan bir kuvvet var. Çünkü Araplar bazen Fırat'ı aşarak burayı talan ediyorlar.

1631'de Bağdat'ı almayı başaramadan, üstelik padişahın ordusunun büyük bölümünü yitirmiş halde geri dönen bir sadrazam, İstanbul'a dönecek olursa kellesinin gideceğinden korktu ve askerlerinin kendisini çok sevdiğine inanarak bu dağda mevzilenmeye ve patlak verecek fırtınadan kendisini koruyabilecek bir hisar yaptırmaya karar verdi. Eğer bu hisarı tamamlayabilseydi belki de Mezopotamya'ya egemen olacak, padişahın başına iş açacaktı.⁶ Çünkü ister Tebriz'den, ister Musul'dan, ister Bağdat'tan Halep'e gitmek istediğinizde, eğer çölden geçmeyecekseniz, yolunuz mutlaka Çarmelik'e düşer ve bu hisarı görürsünüz; su ve soğukluk aramak zorunda olan seyyahlar zaten başka bir yol seçmezler. Hisarın bedenleri hemen hemen savunma için gerekli yüksekliktedir ve sadrazam zaten daha önce bütün dağı kervansarayın yaklaşık yirmi ayak kalındığında ve üç *toise*⁷ yüksekliğinde kalın duvarıyla çevirtmişti; ne var ki paşa, padişahın tehditle ya da ustalikle satın aldığı en çok güvendiği insanlar tarafından boğazlandı.

⁶ Burada sözü edilen sadrazam, Tavernier'in Tokat girişinde rastladığı Hüsrev Paşa'dır. Ne var ki, Hüsrev Paşa Bağdat Seferi'nde uğradığı başarısızlıktan sonra, 1631-1632 kışını daha doğudaki Mardin bölgesinde geçirmişti. Zaten Thevenot, 1621'de Diyarbakır valisinin Dilaver Paşa olduğunu söylüyor ve bu hisarın da kervanları hırsızlara karşı korumak amacıyla Dilaver Paşa tarafından yaptırıldığını belirtiyor. (S.Yerasimos).

⁷ Devrim öncesi Fransa'da bir uzunluk ölçüsü. 1 *toise* (tuvas) 1.949 metredir.

Ertesi gün (11 Mart 1644), 10 saatlik bir yürüyüşten sonra Urfa'da konakladık; burada kervan genellikle 8-10 gün kalır; çünkü katır, at kiralayanlar genellikle Urfalıdır ve burada hep yapacak bazı işleri olur. Kentin kuzeyinde 300-400 adım uzaklıkta bulunan kervansarayaya yerleştik. Kervansaray çok kalabalık olduğunda yakınlardaki mağaralarda kalınabiliyor ve buralar da oldukça rahat. Önce gümrükçü gelip, hiçbirini açmadan balyaları sayıyor; ne var ki, eğer bazı çantalarınız varsa, yarım yük parası ödemeniz ya da içinde mal bulunup bulunmadığını göstermek için bunları açmanız gerekiyor; eğer içinden mal çıkarsa vergi ödeniyor.

Urfa Mezopotamya'nın en büyük kenti; Hz.İbrahim'in bir süre yaşadığına inanılan eski Edessa'nın da bulunduğu yerde kurulmuş. Yöre sakinleri Kral Abgar'ın genellikle Edessa'da ikamet ettiğini söylüyorlar. Şatonun harabeleri hâlâ ayakta; yöre halkının söylediğine göre Kral Abgar Hz.İsa'nın portresini almak ve düşmanları olduğunu öğrendiği Yahudilere karşı onu savunmak amacıyla bütün askerlerini ve topraklarını İsa'ya adamak için adam gönderdi. Ermeni kronikçiler Abgar'ın kendi uluslarından olduğunu, Ermenilerin o dönemde Hıristiyan olmaya başladıklarını ve İsa'nın dirilişinden sonra bu krala gönderdiği havarinin elleriyle vaftiz edildiklerini belirtiyorlar. Bununla birlikte şato çok da harap değil, çünkü büyük bir salonu, oldukça güzel üç-dört odası ve kimi mozaik resimleri günümüze gelmiş.⁸

Bu kentte bulunan ilgi çekici her şeyi görmek istedim. Beni önce canlı balık havuzuna benzeyen büyük bir şadırvana götürdüler. Suyun kaynağı Hz.İbrahim'in onuruna yapılmış kentin en büyük camisinin temelindeydi. Ülke Hıristiyan-

⁸ Kale üzerinde mozaik bulunduğunu Tavernier'in notlarına borçluyuz.

ları, Hz.İbrahim'in oğlunu kurban etme görevine koyulmadan önce dua etmek için burada diz çöktüğünü ve içinde bulunduğu mağarada dizlerinin altından iki pınar fışkırdığını, burada gelen suyun cami yakınındaki şadırvanın havuzunu beslediğini söylüyorlar.⁹ Havuza kesme taşlar döşenmiş ve içi balıklarla dolu; balıklar, havuz çevresinde dolaşan ve eklemek atan insanları izliyorlar. Balıklara kimse ilişemiyor. Bu balıkları kutsal sayan Türkler, onlara İbrahim'in balıkları diyorlar. Havuzun çevresindeki meydanın genişliği 20 adımdan fazla tutan bir bölümü çok güzel halılarla kaplanmış, ama havuzun suyu bütün kente yayılıyor ve surların dibinden geçen küçük bir dereye dökülüyor. İki pınarın bulunduğu mağaraya gelince, hiç kimse buraya ayakkabısını çıkartmadan giremiyor; ayrıca mağara Hıristiyanlara çok güç gösteriliyor. Gene de iki Kapusen rahibiyle birlikte mağaraya girme yolunu buldum ve merakım bana 6 kuruşa patladı.

Aziz Aleksius'un gizli bir yaşam sürme uğruna taç kapısı altında 17 yıl geçirdiği kiliseyi de gördüm. Kilise, kentin en yüksek tepesindeki bir mezarlığın içinde ve Ermenilerin elindeydi. Ama Ermenilerin en önemli kiliseleri, kente çeyrek saat uzaklıktaki Aziz Efraim'in yaptırdığı kilisedir (Hıdır İlyas Kilisesi). Manastır da dimdik ayakta ve güzel duvarlarla çevrili. Kilisede Gregoryen harfleriyle yazılmış büyük bir İncil var. Aziz Efraim'in mezarı dağın altındaki bir mağarada. Burada, içinde sürekli iki-üç lambanın yakıldığı, her sekiz günde bir ayın düzenlenen küçük bir şapel bulunuyor. Çevresinde başka mağaralar da yer alıyor ve bunlarda da çok eski Hıristiyan mezarları var.

⁹ Tavernier'in o sırada Urfalılardan dinlemiş olduğu ve bizim de yeni duyduğumuz bu efsanevi öykü ilgi çekicidir. Gerçekte olay Mekke'de geçmiştir.

Tavernier'in bahsettiği Halepli Bahçesi'ndeki Hıdır-İlyas Kilisesi. Günümüzde bu alanda Yakup Kalfa İlköğretim Okulu bulunuyor

Urfa kenti çok verimli, ekili biçili topraklar üstünde kurulu ve doğuya doğru göz alabildiğine uzanıyor. Surların yakınında, çok sayıda küçük çayın suladığı birçok güzel bahçe var. Yörede çok güzel şaraplar yapılıyor. Ayrıca Urfa'da Türkiye'nin başka hiçbir yerinde yiyemeyeceğiniz kadar güzel yemekler yiyebilirsiniz.

Urfa'da vermek zorunda kaldığımız mola boyunca, zamanımı bu bahçelerde, büyük sürüler halinde geçen ardıc kuşlarını avlamakla geçirdim. Genelde bütün yörede bol miktarda av hayvanı var.

Kentin surları kesme taştan ve mazgallarla, burçlarla donatılmış; bütün bunlar, eskiden bu işe Fransız elinin değdiği izlenimini bırakıyor. Ne var ki, kentin içinde yalnızca kötü yapılmış çoğu harap halde küçük evler ve büyük

boşluklar görülüyor. Bütün bunlar Urfa'ya bir kentten çok bir çöl görünümü veriyor.

Kenti 150 yeniçeri ve 600 sipahiye komuta eden bir paşa yönetiyor. Araplar, özellikle de hasat mevsiminde, sık sık ovaya akınlar düzenledikleri için, paşanın piyadeden çok atlı kuvvete ihtiyacı var. Son olarak Urfa, -birinci kitapta Tokat'tan söz ederken de belirttiğim gibi- en güzel marokenlerin yapıldığı üç kentten biri ve marokene bu güzel parlaklığı veren de söz konusu yörelerin kendilerine özgü suları. Sarı maroken Urfa'da, mavisi Tokat'ta, kırmızısı Diyarbakır'da yapılıyor ve bunların bu kadar güzeli Türkiye'nin başka hiçbir yerinde üretilmiyor.

20 Mart'ta, Urfa'dan yola çıktık, 6 saatlik bir yürüyüşten sonra, kervansarayı dökülen,¹⁰ berbat bir köyün yakınında kamp kurduk. Civarda güzel bir pınar var ve buranın tek elverişli yanı da zaten bu; zira çevrede yenebilecek hiçbir şey yok.

21 Mart'ta 9 saat yürüdük, çok derin birçok mağaranın yakınında konakladık. Mağaraların girişinde küçük odacıklar yer alıyor. Düşünüldüğünde bunların eskiden sürülerini güden yöre insanların evleri olduğu izlenimi uyanıyor. Kayaların kimi oyuklarında yağmur suyu var. Gün ortasında, aşılması gereken yaklaşık bir millik kayalık bir alandan geçtik. Burada at sırtında ilerlemek hemen hemen olanaksız ve tehlikeli.

22 Mart'ta, 11 saatlik bir yürüyüşten sonra, gene bir mağaranın yanında konakladık ve mağaranın eteğinde akan ırmağı geçit yerinden aştık. Irmağın her iki kıyısında da

¹⁰ Tavernier'in Van'a doğru gittiği düşünülürse bu kervansaray harabesi şimdiki Han el-Ba'rur Kervansarayı olabilir.

yolcuların barındığı başka büyük mağaralar bulunuyor. Yöre halkıysa insanlar ve atlar için gerekli her şeyi getiriyor. Bu mağaraya iki-üç mil uzaklıktaki bir müstahkem mevkiden gelen gümrükçü at ya da katır yükü başına iki buçuk kuruş ödetiyor ve içlerine mal saklanıp saklanmadığını denetlemek için çantalara bakıyor.

Bu günün hemen hemen ortasında, halkı çekip gitmiş bir kent harabesiyle karşılaştık ve dört saat boyunca taş mezarlar arasında yürüdük. Orada üzerinde bazı Gregoryen harfler yazılmış bir haç var.

ALMAN GEZGİN CARSTEN NIEBUHR'UN SEYAHATNAMESİNDE SİVEREK, URFA VE BİRECİK*

Carsten Niebuhr (1733-1815). Alman gezgini.

1760'ta bilimsel araştırma yapmak için İmparator V. Friedrich tarafından Mısır, Arabistan ve Suriye'ye gönderilen Danimarka heyetine katıldı. Heyet, Nil, Sina Dağı, Süveyş ve Cidde'yi gezdi. Yemen'in başkenti San'a'dan sonra heyet Mukha'ya dönmek zorunda kaldı. Niebuhr değişik iklim şartları karşısında mahalli şartlara uyarak hayatını kurtardı. Heyet deniz yoluyla Mukha'dan Bombay'a gitti. Burada ressam ve cerrahları öldü. Yalnız kalan Niebuhr 14 ay Hindistan'da yaşadı. Dönüşünde Maskat, İran, Mezopotamya, Kıbrıs ve Ön Asya'yı gezdi. Bursa üzerinde İstanbul'a geldi (1767); aynı yıl Kopenhag'a döndü. Daha sonra Danimarka ordusunda görev aldı. Niebuhr, bazı kaynaklarda Danimarkalı olarak görünür. Başlıca eserleri: **Beschreibung von Arabien** (Arabistan'ın Tasviri), **Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern** (Arabistan ve Civarında Bulunan Diğer Ülkelerin Tasviri) I-II. Kopenhagen.

Mardin'den İtibaren Diyarbakır Üzerinden Halep'e Gezi

Siverek bir vadi içinde ve 37°-46' enlemde bulunuyor. Sayılabilen evlerinin sayısı yaklaşık 2000'in üzerinde ve

* Niebuhr, **Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern I-II**. Kopenhagen 1778. (Arabistan ve Civarında Bulunan Diğer Ülkeler Seyahatnâmesi) adlı kitabının ikinci 2. cildinde, 1766 yılı Mayıs-Haziran aylarında Halep'e giderken, yolu üzerindeki Siverek, Urfa ve Birecik'teki gözlemlerini anlattığı 406-413 sayfaları arasındaki bölüm tarafımızdan tercüme edilmiştir. Niebuhr'un çizdiği Urfa kent planında, tarihi mekân ve kapılar metin içinde numaralarla gösterilmiştir.

bunun 150'sinde Ermeniler oturmaktadır. Üç adet minareli cami ve üç adet de umuma açık hamam var. Müstahkem yapılar burada bulunmaz, fakat kentte yüksek bir tepe bulunuyor, görünüşe göre aynen Erbil ve Kerkük'teki gibi herhalde hepsi topraktan, ancak temel duvarı bir kale duvarı gibidir. Kasabanın dışında birçok güzel meyve bahçesi, özellikle üzüm salkımlarıyla dolu bağlar bulunuyor. Bu civarda buğdayın artmasından, daha önce **Arabistan'ın Tasviri** adlı kitabımın 152. sayfasında bahsetmiştim.

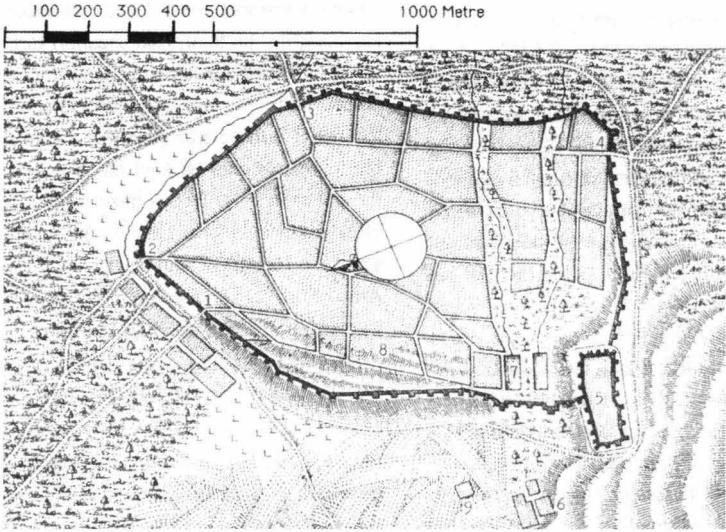
Siverek'ten **el-Bir'e** (Birecik) değişik yollar kat edilebilir. Direkt olarak Urfa'ya gitmek istiyordum, çünkü bu eski ve ünlü kente o kadar yakın olduğum için yanından geçmek istemedim. Ancak katırcımız düzensiz bir arazi arasındaki diğer bir yolu seçti ve ben onları, bu patikalar üzerindeki rastladığımız ilk köy olan Molla Fersi Köyü'ne kadar takip etmek zorunda kaldım. Hizmetkârlarımı, 28 Mayıs'ta geziye devam etmeleri için kabileyle bıraktım. Kendim tek başıma katırcımla Urfa'ya gitmek istedim ve eşkıyalar tarafından durdurulmadan mutlu bir şekilde kente ulaştım. Siverek'ten Molla Fersi'ye yaklaşık 7,5 ve bu köyden Urfa'ya 5,5 Alman mili¹¹ var. Gezimin son gününde iç açıcı bir yere geldim. Civardaki mevcut köylerden biri olan buraya Cülban (Cülmen) adı veriliyor. Burada değişik ve küçük nehirler bulunuyordu ve bunların kenarları ise bahçe ve ağaçlarla kaplıydı.

Urfa Hakkında Notlar

Urfa'da ancak kısa bir süre kalabileceğim için ilk işim kentin konumunu incelemek ve ondan bir plan çıkarmaktı (Bakınız Urfa kent planı). Arazisi Yemen'deki Taas kentinin

¹¹ Alman mili 7.5 km'dir. (7.5 mil : 56.250 km, 5.5 mil ise 41.250 km'dir)

arazisiyle oldukça benzerlik arz ediyor; zira buradaki kale, kentin bir tarafındaki geniş ve yüksek bir sıradağdan oluşan bir kaya üzerinde duruyor ve bu yüzden Avrupalı bir düşman ona karşı fazla bir şey yapamıyor. Ancak Urfa, buradaki ülkelere göre oldukça müstahkemdir. Etrafı tamamıyla beyaz kalker taşından bir surla çevrilmiştir. Kentin bir tarafında, birkaç yerde derin kayadan oyulmuş bir hende (Karakoyun Deresi) var ve içindeki su güçlü bir kaynaktan geliyor. Bu şekildeki hendeğe bir akarsu denilebilir. Kalenin etrafındaki hendeğin tümü kayadan oyulmuş ve kurudur.

Niebuhr'un çizdiği Urfa kent planı.

Burada 4 adet kapı bulunuyor: **1) Samsat Kapısı**, **2) Yengi Kapı**, **3) Bey Kapısı** ve **4) Harran Kapısı**. Paşanın sarayı bahsedilen kent kapılarının ilk ikisinin arasında bulunuyor ve burada başka göze çarpan bir şey yok. Kalede

iki sütun hâlâ dimdik olarak ayakta duruyor, aynı yerde birkaç harabe yapı daha görülebilir. Kalenin arkasındaki yüksek tepelerin üzerinde de benzer harabeler var, ancak bunları uzaktan gördüm. En sonda görülene

Nemrud (Deyr Yakub) deniyor. İncil'de sözü edilen Nemrud'un bu olduğu kanaati mevcut olup burada bir saray bulunuyor olmalı. Onlar en azından çok eskidir ve bundan dolayı bu kente gelecek olan bir Avrupalı, bu dağa çıkmakla ihtimal ki kazançlı olacaktır. Bu dağın kenarında kayadan oyulmuş birçok hücre bulunuyor. Ancak şimdi bunlardan sadece bir tanesinde insan yaşıyor.

Bu kentte 12 minare saydım. İçlerinde birkaçı dikdörtgen idi ve özellikle bunlardan birisi (Ulu Camii minaresi) Hıristiyanların çan kulesine benziyordu. Evler çok güzel yapılmıştı. Birkaç han, saray ve kahvehane için de güzel denilebilir.

Burada bir gezgin tarafından görülebilecek en göze çarpan şey; büyük ve güzel bir camiidir (Rızvaniye Camii) ve muhtemelen takvalı bir Müslüman tarafından yaptırılmıştır. Bu adam rüyasında Hz.İbrahim'in bu mekânda ibadet ettiğini görmüş. Zira bu Müslüman aynı rüyalar üzerine, çoğu Yahudi ve Pagoda gibi, birçok cami yaptırmış. Camiye Halil ür-Rahman denildiği gibi, Makam-ı İbrahim de deniyor. Buraya, dağın kenarından iki kaynak geliyor. Bunlar büyüklüklerinden dolayı sadece etrafındaki bahçeleri ve sahaları sulamakla kalmayıp bizzat değirmenleri de çalıştırıyorlar. Her iki gur kaynağın önünde Patriark İbrahim'e¹² vakfedilmiş büyük ve güzel, balık dolu birer göl bulunmaktadır. Bu balıkları sadece devlet korumayıp, fiilen tecavüz etmek isteyenlerin Tanrı tarafından şiddetli cezaya çarptırılacağı anlatılır.

¹² İbrahim, İshâk ve Yakub gibi peygamberlere verilen isim.

Bununla birlikte, bu günahı işleyen insanların bahsi geçen konuya bazen pek önem vermedikleri görülür.¹³

Bu kentte yaklaşık 500 ev Ermenilerindir. Onların büyük ve muhteşem kiliselerinin yatay kesiminde büyük harabeler bulunuyor. Ama daha bir kısmı duruyor ve onu özellikle güzel İran halılarıyla süslemişler. Onların kent dışında bir kiliseleri daha var, **Khoddre Elias** (*Hıdır-İlyas: Hıdrellez*) olarak çağrılıyor. Yakubilerin de burada bir kiliseleri var, ancak onların cemaati yaklaşık 150 evden oluşuyor. Romalı misyonerler, sık sık denemelerine rağmen ne kadar uğraşmışlarsa, bu kentte henüz temel tutturamamışlardır.

Paşa'nın Hekimbaşısı'nın Avrupalı olduğunu duydum. Bundan dolayı ona nezaket ziyareti yapmak için yanına gittim. Ben, o doktorun bir İtalyan veya Fransız olabileceğini sanmıştım, ancak yaklaşık 25 yaşında bir Rum buldum. Odasının tabanı, Şark adetlerine göre güzel bir halı ve duvarların yanı sıra güzel bir sedirle döşenmişti. Duvarda gümüş işlemeli kılıç ve tabancalardan başka, yine bir kısmının üzeri gümüş işlemeli eyer ve dizgin de asılıydı. Sorduğum sorulara ya kısa ya da hiç cevap vermiyordu. Çok özel bir şahsiyetle sohbet ediyordum. O diğer Rum doktorlar gibi asil Türklerle birkaç yıl bir İtalyan üniversitesinde tahsil yapmıştı. Astroloji ve rüyalara çok inanıyordu. Yakın zamanda gerçekleşmiş farklı bir rüyasından bahsetti. Rüyasında bir öreke¹⁴ görmüş ve kısa bir zaman sonra efendisi, Ruha olarak çağrılan bu vilayetin paşası olmuştu. Paşasına

¹³ Bu gibi kutsal balıklara Şiraz'da rastladım; sayfa 167'ye bakınız. Bundan başka böyle kutsal bir balıklı gölü Diyarbakır'da ve diğer birisini de Antakya'ya yakın Salkin'de görmüştüm. (C.Niebuhr)

¹⁴ Yünün bükülüp iplik yapıldığı bu basit alete Urfa'da "Tığ" veya "Teşi" denir.

ve kendisine halkın çok saygı gösterdiğini bana söylemeyi unutmadı ve sadece zengin olacak zamanı bekliyordu ve bunu da kesin bir şekilde tasdik ediyordu. Zengin olduktan sonra da mutluluğu elde edecekti. Ama bu çok uzak görünüyordu. Çünkü paşanın sadece bir eşi vardı ve köleleri bile yoktu. Fakat sosyete Türkler böyle köleler için çok para harcıyordu. Paşanın eşi, sultanın bir kız kardeşi idi ve başkentte kalmayı daha uygun bulmuştu. Bu prensesin eğlencesi ona oldukça pahalıya mal oluyordu; oysa paşa kendi seviyesine göre zar zor geçiniyordu.

Böyle bir prensesin, kocasına kendisini taşrada takip ettirmesi ve güvenliğini sağlatması genellikle nadiren oluyor-muş. Bir paşa, bir sultanın kızıyla evlenebilme mutluluğuna erişebilmek için, sultanın kızı ister yaşlı veya henüz bir çocuk ve isterse de ondan 100 mil uzakta olsun, ne başka bir eş ve ne de cariye alabilir.

Anlatılan örneklerden birisi de şöyledir: Eğer sultan şeref bahşedip bir paşaya, evlenmek amacıyla prenses kızını veya kız kardeşini verirse, bu prenses, gelinlik çağına girmeden önce birkaç kez dul kalmış olsa bile, sultanın sarayından çıktığı için paşa, diğer eşlerinden boşanmak zorundadır.

Edessa ismi Urfa'ya, Yunanlılar tarafından verilmiştir. Ermeniler Edessa olarak çağırıyorlar ve evvelce sözü edilen Praglı Yahudiler'in bazılarına göre; bu kent, eski yazarları tarafından kendi uluslarına **Urcastum** olarak tanıtılmıştır. Ancak kentin yönetimi Türklerin elinde olduğu için halen Ruha olarak çağrılıyor. Şimdi kısmen tahrip edilmiş olan bu kent bir zamanlar Paşa'nın payitahtı imiş. Birçok güzel kentler ve bölgeler vaktiyle hoş ve bayındır iken, maalesef şimdi bu yönetim altında, civardaki göçebe Arap, Kürt ve

Türkmenlerce kiralanan suretiyle tahrip edilerek ıssız hale getirilmiştir.

Diyarbakır ve Urfa'nın esas dili Türkçedir. Mardin ve Musul'da ise Arapça'dır. Musul ile Urfa arasındaki alanda ise, Kürt dili üstün durumdadır. Buranın ahalisinden en çok geziye çıkanlar tüccarlarla katırcılardır. Bunlardan bir kısmı arabacılarımızla karşılaştılar; genellikle hepsi üç dili de biliyorlardı. Bundan başka Ermeniler de kendi anadilleriyle birlikte diğer dilleri de konuşuyorlardı.

Son gece kentin dışında Ermeni bir papazın yanında yattım. Ertesi gün kentin kapıları açılmadan gezime devam edebilecektim. Ev sahibim, benim Katolik olduğumu sandığı için bana karşı kuşkulu idi. Kendimi ona bir İngiliz olarak tanıttığımda, bana nazikçe davrandı. Zira o, Halep'te İngilizlerle tanışmış ve Türklere misyoner göndermedikleri için onları sevmiş. Hemen iyi bir akşam yemeği ısmarladı ve yemeğimizi bir ağacın altında birlikte yedik.

1 Haziran (1766)'da, Birecik'e kadar 14 saat veya yaklaşık 10 mil yol aldım. Bu yol üzerinde birçok harabe yerler ve tek tük insan bulunan köyler görüyordum. Dört, beş yerde büyük taşlardan yontulmuş harabeler gördüm. Bunlar kale veya büyük binaların kalıntıları olsa gerek. Bugünkü gezimi biraz aceleyle yaptığım için o harabeleri yeteri kadar inceleyemiyordum. Katırcım da bu eski harabe kentlerin isimlerini bilmediği gibi, pek ilgilendiği de yoktu. Kendisi bu bölgeye nadiren geliyormuş. Böylece bir tek yerin dahi ismini öğrenemedim. Bugün çoğu kez katırcımın rehberliğini ben yapıyordum. Urfa'da iken, Birecik'in mevkisi hakkında bilgi almış ve pusulada onun güneye doğru batıda olduğunu bulmuştum. Katırcım, değişik yollara girdiğimizi hissettiği zaman deli gibi oluyor ve nihayet pusulam ile yolu

tanımamızı talep ediyordu; yolla ilgili olarak şüpheye düşüncem, ben saati ve nereye gitmemiz gerektiğini soruyordum.

Bu yollarda değişik kuyulara rastlıyorduk. Kuyuların yanında, komşu köylerden kızlar veya bu yörelerde yola çıkmış olan Kürt ve Türkmen aileleri hayvanları suvarıyorlardı. Buradaki kızların yüzleri kentte olanlarınkı gibi kapalı değildi. Onların güneşten kızarmış bir güzellikleri vardı. Bana selam verdikten ve atımdan indikten biraz sonra, bize su getirdiler ve atlarımıza da su içirdiler. Buna benzer nazik davranışlar gerçi bana başka yerlerde de gösterilmişti. Ancak burada gördüklerim kendine özgü bir biçimde oluşuyla dikkatimi çekmişti. Zira eminim ki, Rebekka¹⁵ da bu yörede yetişmiş ve yolculara karşı aynı ölçüde iyilikseverliğini göstermişti (Tevrat, *1 Kitap Musa XXIV.18*). O, belki de su içtiğim bu kuyudan su çekmiştir. Nihayet Harran, şimdi Urfa'nın güneydoğusunda iki günlük mesafede küçük bir yer ve hâlâ Yahudiler tarafından ziyaret ediliyor. Muhtemelen İbrahim'in Kenan ülkesine göç ederken terk ettiği kent idi (*1. Kitap Musa XII.4*) ve kardeşi Nahor'un ailesi de muhtemelen bu yörede kalmıştı.¹⁶

Birecik'e yaklaşık olarak bir mil kalmış ve henüz hava kararmaya başlamıştı ki, atlı bir Kürt ve üç yaya şahısla karşılaştık. Ben ve katırcım büsbütün yalnızdık, ancak her ikimiz de atlıydık. Benim küçük yivli bir tüfeğim eyerin

¹⁵ Tevrat'ta **Rebekka** olarak geçen ve Araplarca **Refika** olarak bilinen bayan, Hz.İbrahim'in oğlu Hz. İshak'ın karısı olup aslen Harranlıdır.

¹⁶ Harran, Latin tarihçisi Plinius'a göre "Carras" kentidir ve Roma'nın büyük bir yenilgisi sayesinde tanınmıştır (C.Niebuhr). M.Ö. 53 yılında meydana gelen bu olayda, Romalı General Crassus komutasındaki 50 bin kişilik Roma ordusu, Harran'da Parthlar ile yapılan kanlı bir savaşta yenilerek büyük bir hezimete uğramış ve bu kargaşada general de hayatını kaybetmiştir. (S.E.Güler)

üzerinde, önümde duruyordu; kemerimde de bir tabanca ve yan tarafta ise bir palam vardı. Katırcıya, kılıcına ilaveten ikinci tabancamı da ödünç vermiştim. İlk bakışta onları, bizi soyabilecek adamlar olarak gördüğümüzden dolayı sessizce uzakta durduk. En seçkinleri bize hitap etti. Bu Kürtçe görüşmeden hiçbir şey anlamamıştım. Fakat sonradan muhafızımın bana dediğine göre; o, Urfa'dan gelmiş olan benim, Avrupalı olup olmadığım hakkında bilgi almış. Urfa'dan Birecik'e kadar bütün gezimizi bir günde yapmak istediğimize hayret etmiş. Kısaca o, benden kent hakkında da rapor almıştı ve galiba bu akşam bizimle birlikte seyahate çıkıp, birçok adamını alarak ertesi gün beni yağmalamak istemişti. Fakat onun silah olarak sadece bir mızrağı ve palası vardı; adamlarında da bunlara benzer herhangi bir silah yoktu. O esnada bizim ateşli silahlarımızla hazırlıklı olduğumuzu görünce, bizi kendi halimize bırakıp, kendi başlarına geziye çıkmalarının en iyi olacağını düşünmüştü.

Böylece, Urfa'dan sonra, civardaki seyahatimi buna benzer hoş olmayan bir şeye rastlamadan tamamlıyordum. Ancak, başka birine buna benzer bir şeyi tavsiye etmiyorum. Bir yolcunun, ıssız bir bölgede, fakirliğin teşvik ettiği veya belki taşkınlıktan hoşlanan bir grup insan tarafından soyulması gayet mümkündür. Aynısı herhalde Avrupa'da da olur. Yabancı biri, bu ülkede tek başına değil de, bir grupla seyahate çıkmaya özen göstermeli. Bu, onun için her zaman en iyisidir. Özellikle 10 Alman mili (75 km) kadar olan bir yolda, civarda yol alan birçok Kürt ve Türkmen aşiretlerinden başka, hemen hemen hiçbir köy görünmez. Bu aşiretler, Paşa ile açıkça bir savaş içinde yaşamadıkları sürece, büyük topluluklara yaklaşmaya cesaret edemezler.

Nihayet Birecik'e ulaştık. Görünüşe göre, Birecik'teki yerleşim yüksek bir tepe üzerindedir. Kentin kuzeydoğusunda yer alan ve harabe durumunda olan yüksekçe bir kalesi vardır. Kentte birçok anıt, türbe, cami ve ev kireç taşından (Hevara taş) yapılmıştır. Bu kentte yaklaşık 500 ev bulunur. Kent, Suriye'ye geçişin sağlandığı en önemli bir güzergâh konumunda bulunuyor. Güçlü bir şekilde akan Fırat Nehri'ni geçerek karşıya ulaşmak sal ve bazen keleklerle mümkün oluyor.

Birecik'te Urfa Paşası'na bağlı Mütesellim unvanlı bir Yeniçeri Ağası idareci olarak bulunmaktadır. Burada bir müddet eğleştikten sonra sallarla karşı tarafa geçtik ve Halep'e gitmek üzere yola koyulduk.

FRANSIZ GEZGİN ROLIN OLIVIER'İN TÜRKİYE SEYÂHATNÂMESİ'NDE BİRECİK VE URFA *

Rolin Olivier. (?-17...). Fransız gezgini.

Büyük İhtilalden sonra Fransa'da geçici yönetimi ele alan Convention Hükümeti 1792 yılında Olivier'yi bir uzmanla heyetinin başında İstanbul'a gönderiyor. Olivier ve arkadaşları İstanbul ve civarında, Boğazlar'da, Marmara bölgesinde uzun süre kalacaklar, sonra 1795 yılı Aralık ayında kısa bir süre için Ege Denizi adalarından seke seke Mısır'a gidecek, 5-6 ay sonra da Suriye ve Kıbrıs yolu ile tekrar İstanbul'a döneceklerdir. Bir süre sonra Olivier, Hükümetinden aldığı talimat üzerine bütün Anadolu'yu kervanla geçerek Diyarbakır-Bağdat yolu ile İran'a gidecek, 1798 yılı başında tekrar aynı güzergâhı takip ederek Afyonkarahisar-Kütahya-İzmit-İzmit yolu ile İstanbul'a gelecek ve buradan da 30 Mayıs 1798 de gemi ile Fransa'ya dönecektir.

Halep'ten Hareket

Halep'ten ayrıldıktan sonra 5 lieue ¹⁷ kadar mesafede, o zamana kadar hep kenarından gitmekte olduğumuz Fırat Nehri'ni artık göremez olduk. Arızalı, kalker bir araziden geçtikten sonra mümbit, fakat ekilmemiş çıplak bir ovaya geldik. Burada Hardaran (doğrusu Harran) adındaki küçük

* Rolin Olivier, *Türkiye Seyâhatnâmesi, Kitap II, 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi)*, Fransızcadan terc. Oğuz Gökmen, İstanbul 1991, s. 116-125. Dipnot ve açıklamalar tarafımızdan yapılmıştır.

¹⁷ Lieue (Liyö)= Fersah. 1 Fersah yaklaşık 5 km'lik bir uzaklık ölçüsüdür. Buna göre 5 fersah 25 km. eder.

bir köy vardı. Evleri, araları harç konmadan üst üste yerleştirilmiş moloz taştan yapılmıştı.

Harran köyündeki evler yapı itibariyle çok ilginçti. Taştan topraktan yapılmıştı, ama giriş kat yoktu. Üzerinde külah şeklinde konik kubbeler bulunuyordu. Damın üzerinde kaç kubbe varsa evde o kadar oda var demekti. Bu odalar duvarlara nazaran çok daha itinalı ve güneşte pişmiş kil kerpiçlerle yapılmıştı. Bu kerpiçlerde toprak, çamurun içine karıştırılan samanla sertleştirilmişti. Soğuğa, sıcağa dayanıklı olduğu söyleniyordu.

Ventose¹⁸ ayının 8. günü 5 saatlik bir yürüyüşten sonra, Çarmelik adı verilen mağaralara ulaştık. Gelirken yolun yarısında **Türkmen Köyü** vardı. Biraz ilerisinde de **Çobanbeyi Köyü**'nü gördük.

Mağaralar yakınında su yoktu. Suyu 1 kilometre kadar uzaklıktaki **Çarmelik Köyü**'nden aldık. Yolda, Avrupa'da olduğu gibi burada da ilkbaharın müjdecisi sayılan kırlangıç ve tepeli kuşlara rastlıyorduk.

Ayın 9'unda (28 Şubat 1790), 9 saatlik bir yürüyüşten sonra **Küçük Sacur**, **Büyük Sacur** (bugün Suriye'de) adlarında kısa aralıklarla iki akarsuyu geçtik. İkisi de Fırat Nehri'ne akıyordu.

Mizier'e (**Mızır**?) gelmeden az önce Ourrel (?) adındaki bir köy vardır. Ertesi günü, ayın onunda 5 saatlik bir yolculuktan sonra **Birtha** yahut **Bridgek** (Birecik) önünde Fırat Nehri'ne ulaştık.

¹⁸ **Ventose** = Fransa'da Devrim Takvimi'nin 6. ayı (19 Şubat-20 Mart arası).

Birecik'te Fırat'ı Geçiş

Fırat Nehri'ni büyük bir salla geçtik. Sal, bir dümen ve uzun bir sılıkla hareket ediyordu. Önü tamamiyle açıktı. Gayet ilkel şekilde inşâ edilmişti. Bütün kervan bir defada aynı salla geçmek istedi. Salın içi, birden o kadar çok at, eşek, insan ve eşyalarla doldu ki, sular zaman zaman salın sağından solundan içeri girmeye başladı. Tanrıya şükürler olsun, hava sakin ve kayıkçılar mahirdi. Eğer iki dakika daha kalsaydık, pek âlâ sulara gömülebilirdik.

Fırat'ın Birecik'ten görünüşü, hem sularının miktarı, hem de akış hızı bakımından bizim Ren Nehri'ni anımsattı. İlkbahar başlarında suları birden ve büyük ölçüde kabarıyor. Zira bu mevsimde buralarda hem çok yağmur yağar, hem de dağlardaki karlar birden erimeye başlar. Sular bir de sonbaharda kabarıyor. Zira bu mevsimde de dağlar bölgesinde çok yağmur yağar.

Türklerin Birecik diye andıkları, eskilerin ise **Birtha** olarak tanımladıkları **Birt**, küçük bir kenttir. Nüfusu 3-4 bin kadardır. Kentin çevresinde halen kötü durumda olan bir kale vardır. Kentin altında kayalıkların üzerinde yine harabe halinde bir kale görünür. Zamanında nehrin geçişini korumak için yapıldığı anlaşılıyor. Kılık-kıyafetlerimiz, eşyalarımız ve özellikle silahlarımız Birecik halkının merak ve ilgisini çekiyordu. Özellikle benim iki namlulu bir tüfeğim gümrük yetkilisinin fazlaca hayranlığını çekti. Tüfeğimi elinden kurtarabilmek için epey uğraştım. Kervancıbaşının tavsiyesi üzerine iki atımlık tabancalarımızı saklamıştık.

Konakladığımız kervansaray kentin dışında idi. Üst kısmı kalker kayalıkların üzerinde oyulmuştu. Bir değil, iki kervanı bile barındırabilecek büyüklükte idi. Biraz daha

ileride, gerektiğinde yolcuları da barındırabilecek mağaralar da vardı.

Gümrükçübaşı, eşyalarımızı muayene etmek için kervansaraya gümrükçüleri yollamak üzere idi ki, kervancıbaşının hiçbir kaçak eşyamız olmadığı yolunda güvence vermesi ve bir de elimizdeki fermanla hekim olduğumuzun yazılı olması dolayısıyla bu vartayı sadece gümrük memurlarının nabızlarını saymak ve en azından bizler kadar sağlıklı olmalarına rağmen, onlara kullanabilecekleri ilaçları tarif etmek suretiyle kolaylıkla atlatabildik.

Ventose ayının 11. günü (1 Mart 1790) 10 saatlik bir yürüyüşten sonra ovanın ortasında Keras-Feris-Bek (**Kara Feris Bek?**) adını taşıyan bir hana vardık. Hanın hemen yanında civardaki bağ bahçenin ve hayvanların sulanabilecekleri bir akarsu vardı. Bu yörelerde su oldukça nadirdir. 10-12 lieue (50-60 km) kadar kuzeyimizde üstü karla kaplı dağları görebiliyorduk.

Urfa'ya Varış ve Kentin Tarifi

Ertesi gün, ayın 12'sinde tam 11 saat yol yaparak Urfa'ya vardık. Birecik'ten ayrıldıktan sonra birkaç saat kalker tepelerde yürümüş, ondan sonra Urfa'ya 2-3 lieue (10-15 km) mesafe kalıncaya kadar hep düz ovalarda yol almıştık. Bu noktada yine tepeler görüldü. Urfa'ya çok sarp ve kayalık bir yoldan inebildik. Bu yolun, Türklerin bölgeye yerleşmelerinden önce yapılmış olduğunu zannediyoruz.

Urfa, eskilerde **Edessa** ve **Callirhoé** adları ile anılırdı. Kent olarak çok geniş bir alana yayılır. Nüfusu 30-40 binden fazladır. İki tepenin yamaçlarında inşa edilmiştir. Etrafı halen bakımsız surlar ile çevrilmiştir. İki tepenin arasındaki vadiden

suları çok bol olan bir dere akar. Eski yazarlara göre, bu derenin Urfa'dan geçtiğini yazdıkları **Skirtos (Karakoyun)** Nehri olması muhtemeldir.

Bu suyun altında 100 ayak¹⁹ kadar uzunlukta dört köşe bir havuz inşâ edilmiştir. Bu havuzun içinde akıl almaz kadar çok balık vardır. Bu balıkların bu kadar çoğalmasının sebebi onların kutsal olduğu; kim onlara dokunur veya yemeğe kalkarsa, hemen orada öleceği inancı çevre halkı arasında yayılmış olmasındandır. Havuzun kenarında bu balıkların yiyebilecekleri çörekleri, tatlıları satan seyyar satıcılar bulunur. Batıl inançlara sahip olanlar yahut bir dileğin gerçekleşmesini isteyenler, bu balıkları beslerler; onların suyun içine atılan yemleri kapmak için birbirlerinin üzerine çıkıp nasıl oynadıklarını seyrederek vakit geçirir eğlenirler. Bu batıl inancı önce kim icat etmiş ve şimdilerde kimler sürdürüyorlarsa, onları bu buluşlarından dolayı kutlamak gerekir. Zira bu sayede balıklı havuzun çevresi günün her saatinde her yerden gelen insanlarla dolup taşmaktadır. Bu havuzun bir kenarı camiin duvarına yaslanmakta, öbür kenarları ise büyük çınar ağaçları ile gölgelendirilmektedir.

Urfa'nın evleri, moloz taş veya daha çok yontulmuş düzenli taşlarla inşâ edilmiştir. Çok sağlam ve düzenli olmakla beraber fazla yüksek değildir. Hepsinin üzerleri teras (dam) ile örtülüdür. Yollarının ortasından iki-üç ayak genişliğinde bir kanal geçer. Yağmur suları ile birlikte çöpler de buradan akar; yolun iki tarafı da bir kaldırım gibi temiz kalır. Yoldan gelip geçenler için büyük kolaylık sağlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün kentlerinde olduğu gibi burada da, Avrupa'nın Katolik kentlerinde görülebilecek

¹⁹ 1 Ayak = 30.48 cm., 100 ayak 30.48 metredir.

kiliselerin sayısından çok fazla cami görünür. Bu camilerden hepsinin, cami gelirinin miktarına göre değişen yükseklikte birer minaresi vardır. Ermenilerin Urfa'da bir kiliseleri ve daha aşağıda bir misafirhaneleri vardır. Kervancıbaşı bizim burada konaklamamızı sağladı.

Kent halkı Türkler, Araplar, Kürtler ve Ermenilerden oluşur. Bunlardan ilk üçü Müslüman'dır. Yahudilerin sayıları azdır ve nispeten daha fakirdirler. Ermeniler Halep, Diyarbakır ve Musul ile ticareti ellerinde tuttukları için oldukça zengindirler.

Urfa'da 3-4 tane üstü kapalı, kubbeli çarşı vardır.

Yetiştirdiği Ürünler ve Ticareti

Urfa, sadece bir zahire ve ticaret malları antreposu değildir. Önemli miktarda hububat ve bakliyat üretir. Pamuklu dokuma sanayi ve kendi usta ve işçilerinin imal ettikleri mücevherat ile de ünlüdür. Burada çok güzel (keçi derisinden) maroken deri imalatı yapılır. Bunlar, Suriye ve Anadolu kentlerinde satılmak üzere Halep ve Diyarbakır'a sevk edilir. Bölgede pek az bağ vardır. Ermeniler ve Yahudiler bundan beyaz ve kırmızı şarap yaparlar. Eğer içine çam kozalağı atmak gibi bir adetleri olmasaydı, oldukça güzel bir kalitede sayılabilirdi. Alışık olmayanlar için bu çam kokusu şarapta pek hoş gitmiyor.

Halkın Örf ve Adetleri

Urfa'nın kadınları başlarından topuklarına kadar inen beyaz bir çarşafıla örtünürler. Yüzleri kare şeklinde siyah tülден bir peçe ile kaplıdır. Bu peçe kadının yüzünü gelen

geçenlere göstermez ama kadınlar bunun ardından pek âlâ dışarıdakileri görebilirler.

Erkeklerin kılık kıyafetleri Suriye'de gördüklerimizden farklı değildir. Siyah veya uzunlamasına siyahlı beyazlı çizgileri bulunan abalar giyerler. Bu giysiler papazların giydikleri cübbeleri andırır. Fakir ahali ve köylüler ise, kısa kollu kazaklar giyerler; belin altına kadar inen bu kazakların sırtı, parlak renklerle üç köşe işlemelerle süslüdür. Bu giysilere sahil kentlerinde rastlamadık. En güzelleri Maraş kentinde imal edilmiş. Maraş, Halep'in güney batısında küçük bir kenttir. Maraş gömlekleri ince yünden dokunmuştur ve tanesi 8-10 kuruştur. Urfa'daki abalar ise, kalın yünden ve keçi kılından yapılır. Bunların en ucuzu 10-12 kuruş, en pahalıları ise 100 kuruşa kadar çıkar.

Urfa ve dolaylarında kızların daha küçük iken burun kenarlarından birini delerek oraya bir altın veya gümüş halka (hızma) geçirmek âdeti vardır. Biz, burnun orta kıkırdağına kocaman bir altın halka geçirmiş kadınlara da rastladık. Bu âdeti Suriye sahillerinde de görmüştük. Ama burada, Mardin, Musul ve Bağdat'ta olduğu kadar yaygın değildi.

Yörenin İklimi

Urfa'da geçirdiğimiz 15 gün içinde, hava değişken ve oldukça soğuktu. Bazen yağmur yağdı, bazen dona çekti. Ventôse ayının 25'inde (15 Mart 1790) Urfa dolaylarına kar yağdı, ama aynı gün eridi. Yakın kırlarda bazı mavi ve beyaz sümbüllerin çıkmakta olduğunu gördük. Buranın iklimi, sanırım Halep'inkinden pek farklı değil. Belki yazın biraz daha sıcak olması mümkündür. Zira her iki kenti de aynı deniz rüzgârı serinletmektedir.

Kalenin Tarifi

Tepede kalker bir kayalık üzerinde inşa edilmiş Urfa kalesi dikkatimizi çekti. Çok sarp ve kayalar üzerine yontulmuş dik bir yoldan kaleye çıktık. Bir harabe halinde idi. Sadece genişçe bir yeri üstün körü onarılmış, oraya da kalenin korunması ile görevli bazı Yeniçeriler yerleşmişti. Kaleden inerken eski bir binaya rastladık. Mermer sütunları ve bir de oymalı kapı başlığı vardı. Üzerindeki yazıların çoğu silinmişti. Tanıdığımız karakterlerden hiç birine benzemiyordu. Lakin bize Arap harfleri ile yazılmış gibi geldi.²⁰ Urfa kalesinin duvarları çok yüksekti. Dikkatimizi çeken bir başka husus da, kalenin ovaya bakan duvarlarının altından kayalardan oyulmuş bir kanalın (hendek) mevcudiyeti idi. Derinliğini ölçtük 30-40 ayaktı. Genişliği ise 25-30 ayak vardı. Bu kanalın açılması için herhalde çok büyük gayretler sarf edilmiş olmalıydı. Zira bu kanalın oyulduğu kayalar çok sertti.

Eski Mezar Kalıntıları

Kalenin civarındaki kayalarda, oyulmuş ölü evlerini gördük. Bunlar dört köşe odalar biçiminde idi. Bunlardan bir tanesine girdik. 7-8 basamakla iniliyor, içinde ölülerin konulduğu banketler vardı. Lakin bunların hepsi bu kadar basit değildir. Bir kısmı Mısır'da İskenderiye'de gördüğümüz gibi birkaç ranzalı olanlar da vardı. Urfa'daki ölü evleri Mısır'dakilere göre daha iyi korunmuştur. Bazı odalarda bir veya iki pencere açılmış olduğunu da gördük. Anlaşıyor ki, buraları ölümlerden sonra dirilerin de ikâmetlerine yaramış.

²⁰ Olivier, burada kaledeki sütunlardan ve doğuda kalan sütun üzerindeki Süryanice kitabeden bahsediyor, ancak bu alandaki mermer sütun ve oymalı kapı başlıkları hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur.

Bu ölü evlerinin bulunduğu ve kaleye de hâkim olan tepeye yöre halkı, **Top Dağı** adını verirler. Öyle anlaşılıyor ki, son zamanlarda kalenin korunması, bu tepeye çıkarılan topraklarla sağlanıyormuş.

Kalenin alt taraflarında hiç rastlamadığımız bir salyangoz²¹ cinsi bulduk. Ermeniler bunu yermiş; dediklerine göre pek de lezzetliymiş.

Urfa kentinde, Abgar krallarına ait pek çok bakır ve madeni para ve madalyonlara rastladık. Bunlardan bakır olanların yanı sıra bronzdan yapılanların kalitesi pek iyi değildi. Çabuk kıvrılıp parçalanıyordu. Selçuklu dönemine ait olanlar çok nadir, lâkin fevkâlâde güzeldiler. Gümüşten yapılmış olanlar bir harika idi. Bu eski paralar arasında Roma dönemine ait olanlar da vardı. Bu paralardan bize çok getirdiler. Tanesini 1 yahut 2 paraya satıyorlardı. Hayretimize sebep olan bir husus da, bu paraların bazılarının bir tarafı Arapça yazılı, öteki tarafı ise Yunan figürlü olmaları idi. Bunlardan iki adetini aldık.

Urfa'nın Tarihi Geçmişi

Bilindiği gibi eski ismi Edessa olan Urfa, Fırat'ın doğusunda kalan **Osrhoene** vilâyetinin merkezi imiş. Burası daha sonra Abgarların eline geçmiş.

Urfa'yı merkez yapan bu Abgar krallarından biri, Hazreti İsa'ya hitaben yazdığı söylenen bir mektupla tarihte ün kazanmıştır. Rivayete göre, kral kentte hüküm süren cüzam hastalığından kendisini kurtarması için İsa peygambere

²¹ Urfa'da salyangoza "Bazrakı" denir.

mektup yazmış. İsa da, verdiği cevapta müritlerinden birini bu amaçla göndermeyi vaat etmiş.

Gerçekten de İsa'nın ölümünden sonra Havari Thaddeus (veya Adday) gelip kralı cüzam hastalığından kurtarmış; Urfa halkının da Hıristiyanlığı kabul etmesini sağlamış.

Bundan iki asır sonra İmparator Caracalla, burasını zapt ederek imparatorluğun bir vilâyeti haline getirdi.

Caracalla daha sonra bir gladyatör iken Sezarların tahtına oturmayı amaçlayan Makrinus'un emriyle öldürüldü.²²

Edessa, Halife Ebubekir döneminde²³ Araplar tarafından alındı; 1022 tarihinde Haçlı orduları, burasını bir kontluk haline getirdiler.²⁴ Bundan sonraları da kent pek çok macera geçirdi. Halepliler ve Mısır Memlûklarının hâkimiyetine girdi. Timurlenk'in saldırı ve talanına maruz kaldı ve nihayet 1517 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında bütün Mezo-

²² Bu olay 8 Nisan 217 tarihinde meydana gelmiştir. İmparator, Harran'daki Ay Tanrısı Sin Tapınağı'nda bir kurban töreni için Urfa'dan ayrılmış; Harran yakınlarında Julius Martialis adlı bir asker tarafından kısa bir kılıçla öldürülmüştür. Bkz. Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö.27-M.S.395)*, İstanbul 1985, 342; Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan M.825'e kadar)*, İstanbul 1960, 21 ve ayrıca, bkz. Özsait, Mehmet, "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, cilt II, Görsel Yay. İstanbul 1982, s. 339.

²³ Urfa, Halife Ebubekir döneminde değil, Hz.Ömer döneminde, 639 yılı Ramazan ayında İyâd b. Ğanem idâresindeki ordu tarafından, anlaşma yapılmak suretiyle savaşız bir şekilde ele geçirilmiştir. Urfa bu sırada, Bizansın hâkimiyetinde idi. Bkz. Belâzuri, *Fütûh-ül Büldan*, cilt I, terc. Z.K.Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 277.

²⁴ Urfa'daki Haçlı Kontluğu, 1022 yılında değil, 1098 yılında kurulmuş ve 1144 yılında Musul Atabeyi İmâdeddin Zengi tarafından ortadan kaldırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I. cilt, 2. baskı, Ankara 1990; aynı yazar, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II. cilt, Ankara 1987.

potamya ile birlikte Osmanlıların eline geçti. O tarihten beri burası Türklerden bu yana savaş görmemiş, sadece padişahın iradesine rağmen mevkilerini korumak isteyen bazı zayıf karakterli vali paşaların zaman zaman ayaklanmalarına şahit olmuştur. Bunların bir önemi yoktur; sadece Osmanlı yönetiminde vilâyetlerin böyle paşalar tarafından yönetilmelerinin sakıncalarını açığa vurmak ve halka zararlı olabilen valileri, devlete itaate zorlayabilmenin ne kadar zor olduğunu belirtmek bakımından ilginç görülebilir.

Bununla beraber bu seyahatimiz esnasında, bizzat şahidi olduğumuz bir olayı anlatmadan da geçmek istemiyorum. Gerçekten Urfa'ya vardığınız zaman, Diyarbakır Paşası'nın 2000 askerle Urfa üzerine yürümekte olduğu ve yönetim bakımından kendisine bağlı olan Urfa halkını toptan kılıçtan geçireceği haberi telâş uyandırmıştı. Bunun sebebi olarak, Diyarbakır Paşası'nın ve subaylarının zulmünden ve kötü davranışlarından bıkan, üstelik yeni salınan vergileri ödemek istemeyen Urfa halkı, silaha sarılıp ayaklanmıştı. Normal koşullar içerisinde halk için bu bir felâket sayılabilirdi. Lâkin Diyarbakır valisinin bizzat kendisi, padişaha karşı başkaldırmış olduğu için, Bâb-ı Âli Hükümeti'nden fazla Urfa halkını destekliyor ve aldığı vergilerden, merkezi hükümet payını ödemek istemeyen bu valinin de bu suretle cezalandırılmış olacağını düşünüyordu.

Bu savaş hazırlıkları ve kargaşası içinde hiçbir kervan yola çıkmaya cesaret edemiyordu. Bizim kervanımız çok kalabalıktı. 50 kadar at ve hurda bakır yüklü 80 kadar eşek vardı. Kervanı 60 Ermeni yönetiyordu. Kervanda bazı Avrupa malları, Halep kumaşları, şeker, kahve ve bol miktarda pirinç taşınıyordu.

Gün doğmadan atlarımıza binerek hareket ettik. 7 saat yol yaptık. Geçtiğimiz ova oldukça mümbitti. Bazı köylerin civarından geçerken koyun sürülerine ve bakımlı bahçelere rastladık. Bu ova, Urfa'nın 2 lieue (10 km.) kadar kuzeyinde, kuzeyden güneye doğru uzanan bir dağın eteklerinde son buluyordu. Alkaoui (Alköyü?) denilen bir yerde durduk. Burada, Urfa'da rastladığımız ölü evlerine benzer pek çok ölü evine rastladık. Bu evlerden birine yerleştik. Uzun yıllar önce kim bilir, hangi insanların ölülerinin yatmakta olduğu ranzalar üzerine yataklarımızı serdik.

Hava soğuk ve bulutlu idi. Gece don yaptı. Rüzgâr kuzeyden, kuzeydoğu yönlerinden değişik esmekteydi. Kervanın bir kısmı buradan hareketini 1 gün erteledi. Biz de onlarla kaldık. Kervandan bakır yüklü bir eşek, Kürtler tarafından çalınıp kaçırılmıştı. Urfa'ya dönüp Kaymakama şikâyetinde bulundular. Bize bir gün daha ölümler evinde dinlenmek iyi geldi. Ayın 28'inde gece sabahın birinde, hareket ettik. Hava serin, yol dar ve taşlıktı. 2-3 saat sonra iki tepe arasından geçerek Türklerin Gâvur Köyü dedikleri terk edilmiş bir Ermeni köyü vardı. Kervanın bizden önce hareket etmiş olan bölümüyle burada buluştuk. Geceyi burada açık havada geçirdik. Bizi yarı yıkılmış bir binaya yerleştirdiler.

Ayın 29'unda (19 Mart 1790) 1 saatlik yürüyüşten sonra kuzeyden güneye doğru akmakta olan bir akarsuya rastladık. Bu nehrin suları az olmakla beraber derinliği bir hayli fazla idi. Günün ortasına doğru uşağıma bir silah alıp beni takip etmesini söyledim. Her zaman yaptığım gibi civarda birkaç keklik avlamak ve sabah gördüğüm safran ve benzeri kokulu bitkilerden örnekler toplamak niyetindeydim. Uşağım çok korkak bir adamdı. Beni vazgeçirmek için dökmediği dil kalmadı. Kervan yöneticileri de ona katıldılar. Burası nehir

boyundaki uzanan mağaralar dolayısıyla en tehlikeli yermiş. Buralarda gizlenen Kürtler, kervanları soymak için saldırılar yaparlarmış. Bu sözler cesaretimi daha ziyâde kamçılıdı. Yanıma çift namlulu bir tüfek, bir bıçak, kılıç ve fişekler aldım. Uşağıma da kervanla beraber kalmasını söyledim. Arkadaşım Bruguiet de dünden topladığımız bitkileri kalıba bastıracaktı. O da konak yerinde kaldı. Kanımca pek korkulacak bir şey yoktu. Bu yollarda Kürtler pek görünmezdi, olanların da ateşli silahları yoktu. Elllerinde bir sopa, bellelerinde bir kama ile dolaşırlardı.

Kervandan yarım lieue (2,5 km) kadar uzaklaştım. Mağaraların önünden geçtim. Buralarda çakallarla baykuşlardan başka canlı bir varlığa rastlamak mümkün olmadı.

Ayın 30'unda 6.5 saat yol aldık. Volkanik bir arazide yürümek zor oluyordu. Yarı yolda ikinci bir nehre rastladık. O da birincisi gibi kuzeyden güneye akmaktaydı. Suyun sol sahilinde geniş mağaralarda geceledik. Urfa'dan hareketimizden beri, ikinci defa olarak, çok büyük yaban domuzlarına rastladık. Mezopotamya'daki sularda olduğu gibi, burada geçtiğimiz sularda bol miktarda yengeçlere rastladık. Bunların resim ve krokilerini çizdik. Nehir balıkları bizdekilere benzemektedir. Bunların bizdeki isimlerini defterimize not ettik.

ALMAN MAREŞALİ HELMUTH von MOLTKE'NİN MEKTUPLARINDA RUMKALE, BİRECİK VE URFA

Helmuth von Moltke (1800-1891). Alman mareşali.

Eğitimi Kopenhag Kraliyet Askeri Okulu'nda tamamlandı ve Danimarka ordusunda görev aldı. 1822'de Prusya Muhafız Alayı'na Teğmen olarak girdi. 1832'de Prusya Genelkurmayı'na alındı ve 1 yıl sonra Üsteğmenliğe yükseldi. 1835'de Osmanlı Padişahı II.Mahmud'a, Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi için danışmanlıkla görevlendirildi. 1836'da Osmanlı Devleti'nin emrine girdi. İstanbul'da bir süre çalışıp Balkanlar'ı dolaştı. Osmanlı ordusunun Haziran 1839'da Nizip'te Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa karşısında ağır bir yenilgiye uğraması, Osmanlıların von Moltke'nin önerilerini dikkate almamasına bağlanır. Temmuz 1870'de başlayan Fransız-Alman Savaşı, 2 Eylül'de Almanların zaferiyle sonuçlandı. 18 Ocak 1871'de Versailles'da yeni Alman İmparatorluğu ilan edildi. Fransa, Şubat'ta barış istedi, Mayıs 1871'de Bismarck'ın şartlarını kabul etti. Askeri sisteminin Fransa'ninkinden çok daha etkin olduğu kanıtlanan von Moltke, Haziran 1871'de de Mareşal oldu. Von Moltke, 1888'de 17 yıllık Genelkurmay Başkanlığı'ndan istifa etti ve malikânesine çekildi. 1891'de bir Berlin yolculuğu sırasında 91 yaşında öldü.

von Moltke'nin yazdığı eserlerinin arasında bizi ilgilendireni şudur: **Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei**, Berlin 1841. Bu kitap Türkçeye çevrilerek **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar**, 1960 ve **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, 1969 adı altında iki kez yayınlanmıştır. Yukarıda verdiğimiz mektuplar, Hayrullah ÖRS tarafından yapılan tercümeden (**Moltke'nin Türkiye Mektupları**, İstanbul 1995, 2. baskı,) alınmıştır. Rumkale, Birecik ve Urfa, adı geçen kitapta sadece iki mektupta anlatılmıştır. von Moltke, önce 6 Nisan 1838 tarihinde, daha sonra da Haziran 1839'da Osmanlı kuvvetleri ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında yapılacak Nizip Savaşı öncesi Türkiye'deki gözlemlerini anlattığı bu mektupları İstanbul'daki bir dostuna yazmıştır. Bazı düzeltme ve dipnotlar tarafımızdan yapılmıştır.

6 NİSAN 1838 TARİHLİ MEKTUPTA RUMKALE BİRECİK VE URFA

(...) Maraş'tan itibaren doğu-güneydoğu tarafında Rumkale, Urfa ve Siverek üzerinden ta Karacadağ'a kadar, 50 saatten fazla uzunluktaki geniş alan ovalık ya da hiç değilse basık tepelerden meydana gelmiş arazidir. Fırat'ın sağ yakasında her ne kadar bir sürü derin vadiler varsa da, sol yakada arazinin düzlüğünü kesen hiçbir çukur yoktur. Bütün bu alan, hemen hemen tamamıyla, toprakları gitmiş kayalık bir zeminden ibarettir ve taş kırıklarıyla öylesine kaplıdır ki, açılmış olan birkaç at yolunun dışında yayan gitmek mümkün olsa bile hayvanla gitmenin imkânı yoktur.

RUMKALE²⁵

Rumkale'nin pek şaşılacak manzarası vardır. 4 Nisan günü sabahtan akşama kadar taş çölünde, yağmur ve fırtına altında kendimizi zorla sürükledik. Derken, birdenbire önümüzde, bu ovayı derin bir şekilde yarmış olan Fırat'ın vadisi açılıverdi. Ta aşağıda, 100 adıma kadar darlaşmış olan nehir kıvrım kıvrım akıyor, öteki yakada insana hayret verecek kadar muhteşem Rumkale kalesi yükseliyordu. Fakat oraya varmadan önce kayalardan oyulmuş bir şehirden geçmek gerekiyordu. Bu kayalar tıpkı Malta taşları gibi önce çok

²⁵ Rumkale, Birecik Ovası'nın kuzeyinde, Fırat Nehri'nin kıyı kesiminin doğusunda, Urfa yoluna bakan bir tepe üzerindedir. von Moltke'nin gözlemleri sırasında Rumkale, Urfa'ya bağlı bir kaza idi ve merkezi de Halfeti kasabası idi. Rumkale'nin kuruluş tarihi Asurlular dönemine kadar inmektedir. Ortaçağda Ermeni Piskoposluğu'nun merkezi idi. Daha sonra Memlûkluların eline geçen Rumkale, 1516 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Rumkale, 19. yüzyılın ilk yarısında terkedilmiş ve onun yerini Halfeti almıştır. Halen Rumkale'de kale, konak, kilise, sarnıç ve diğer yapı kalıntıları mevcuttur.

yumuşak, fakat havada sertleşen bir cinsten. Bu dağlarda hemen hemen her yıl deprem oluyor.

Rumkale'de kayanın nerede bittiğini ve insan eserinin nerede başladığını kestirmek zor. Bir yanı Fırat, iki yanı da Marfifan Deresi'nin derin vadisiyle çevrili, yarımada gibi ileri çıkmış bir dağ parçası, 40 ile 100 ayak yüksekliğinde düşey yamaçlarla kesilmiş; bu kaya duvarlarının üstünde yine aynı beyazımsı taştan 60 ayak yüksekliğinde, mazgallar, burçlar ve yine mazgallarla donatılmış surlar var. Yukarıdaki kırk eve giden biricik yol birbiri ardı sıra altı kale kapısından geçerek dolanıyor. Bu kırktan geri kalan evler moloz yığınlarından ibaret. Bütün bunların hepsi, büyük bir parça tebeşiri oyar gibi şekillendirilmiş bir kayaya benziyor.

Rumkale'nin genel görünümü

Rumkale'nin tarihini bilmek çok meraklı bir şey olurdu. Burası oldukça yakın zamanlarda Ermeni papazlarının merkezlerinden biri olmuştu. Bunlar orada muhteşem bir manastır kurmuşlardı; tahrip hırısı bu muazzam yontma taşları tamamıyla devirmeye yetmemişti, sadece çok güzel

yontulmuş Roma kartalları kısmen kazınmış, zengin süslü başlıklarıyla büyük direkler yerde yatıyor. Sonraları bir derebeyi kaleyi ele geçirmiş, bir Kürt beyi onu kovmuş, Baba Paşa da onu sürüp çıkarmış; sonra Suriyeli, yani İbrahim Paşa, kaleyi topa tutmuş, böylece her şey yıkılıp gitmiş. Sadece azametli surlar ve azametli kaya bugün de, Romalılar onu nasıl gördüyse hâlâ öyle ayakta duruyor. Kalenin asıl dördüncü cephesi tehdit altında; burada kaya kendisinden biraz yüksek olan bir düzlük ile bağlantılı. Taşa kazılmış 80 ayak derinliğinde bir hendekle kayayı bu düzlükten ayırmışlar. Rumkale'yi tam bir müstahkem yer haline getirmek istenecek olursa, zorunlu olarak bu düzlüğü sağlamlaştırmak lazımdır, esasen buraya da ancak pek az noktadan tırmanmak mümkündür. Fakat Rumkale'nin bu yolsuz izsiz çölde bir istihkâm olarak hiç önemi yok ve bir hücumu karşı da, hatta bugünkü harap halinde bile, tam bir emniyet altında. Topa tutulmak buraya pek az zarar verebilir, çünkü bütün evler kısmen veya tamamıyla kayadan oyulmuş.

BİRECİK

Mevki bakımından asıl önemli olan yer, haritaların **Birtha** veya Bire olarak adlandırdıkları **Belecik** ya da **Birecik**. Nehir burada dik kaya duvarları arasından çıkıyor, artık ta ağzına kadar hep ovidan geçiyor ve üzerinde gemi işler hale geliyor. Albay Chesney'in o kadar şanlı şerefli bir tarzda başarısızlığa²⁶ uğradığı büyük teşebbüste, Hindistan'ı Fırat yolu ile Avrupa'ya bağlayacak olan gemi seferlerinin

²⁶ Albay Chesney, Fırat'ın ulaştırma bakımından imkânlarını incelemiştir. Fakat Süveyş Kanalı'nın açılması Fırat üzerinden bağlantıya ihtiyaç bırakmamıştır. Şu halde başarısızlık diye birşey söz konusu olamaz. (H.Örs).

başlangıç noktası burası olacaktı. Hâlâ onun nehrin sağ kıyısında yaptırmış olduğu evlerden birkaçının harabesi durmaktadır. Türkler de hâlâ (gâvurla) onun (ateşli kayığı) yani ateşle çalışan buharlı gemisinden hayretle bahsetmektedirler. Halep, Antakya ve Antep ile olan büyük kara ulaşımı da buradan olmaktadır. Bu tarafa doğru Fırat'ı Akdeniz'den sadece geniş, verimli bir ova ve basık tepeler alanı ayırmaktadır; bununla birlikte Fırat burada Akdeniz seviyesinden 100 ayak kadar yüksek olsa gerek. Birecik'ten itibaren doğuya doğru sadece dar, kötü, fakat araba işleyebilen bir şose, taş çölünden geçerek, Urfa üzerinden Diyarbakir'e gider. Denize sahili olmayan geniş Asur diyarından, Lübnan'la Gâvurdağı arasındaki büyük geçitten geçerek Suriye şehirlerine ve denize giden biricik yol budur.

Birecik'in yeri ne kadar önemliyse kendisi de o kadar başka yerlere benzemez bir şehirdir. Nehrin sol kıyısında ve burada bir araya gelen birçok tepenin eteğinde kurulmuştur. Burçları da bulunan iyi bir sur şehrin etrafını çevirir. Fakat şehrin içi birçok yerden görülür; şehrin ortasında ve nehrin tam yanı başında 180 ayak yüksekliğinde ve tepesinde ömrümde gördüğüm en harikulade bina bulunan konik şekilde bir kaya yükselir.²⁷

Bu memlekette en eski istihkâm, insan eliyle yığılmış uzunca yuvarlak tepelerdir, sonra bunların üzerine hisar veya kale kurulur. Böyle tepelerden burada yüzlercesi vardır ve hemen hemen her köyün yanında bulunur.²⁸ Bütün iskân yerlerinin mevkii daima bir kuyunun varlığına bağlıdır ve bir

²⁷ von Moltke, burada 57 metre yüksekliğindeki kale harabesinden bahsediyor.

²⁸ von Moltke, höyükleri, binlerce yıl kerpiç inşaat yapılmış olan eski köy ve şehir kalıntılarını yığma tepe sanmaktadır (H.Örs).

yığma tepe ile işaretlenmiştir. Bu suni tepeler çok defa devce bir emeğin ürünüdür. Samosata veya **Samsat**'ın tepesi 100 ayak kadar yüksek, 300 adım uzun ve 100 adım geniştir. Bu tepelerin yamaçları yontulmuş taşlarla döşenir ya da yaklaşık 75 derecelik bir meyille duvar örülür; böylece suni bir kayalık meydana getirilmiş olur veya Horis Kalesi'nde olduğu gibi esasen mevcut olan kayaya bu suretle ilave yapılır. Birecik'in kalesinde (Türkler buna **Kale-i Beydâ**, yani *Beyaz Kale* derler) bu taş örtünün arkasında dışarıya mazgal delikleri olan kemerli dehlizler dolanır. Siverek'te böyle 80 ayak yüksekliğinde, kapkara bazalt taşından, şevli bir duvar vardır.

Asıl Beyda Kalesi böyle muazzam tonozlardan üç, hatta dört katının üst üste inşasından meydana gelmiştir; burayı tahrip ettiği söylenen altı deprem böyle taş bloklarını dağıtmaya ancak kâfi gelebilmiştir, fakat bunların çoğu yine de yerinden kımıldamadan durmaktadır; burası tam bir

labirenttir. Çok güzel, yüksek bir kilise, şimdi bir Türk evliyasının mezarı bitişiğindeki odalarla hâlâ tam olarak durmaktadır; öteki gözleri yıkılmıştır. Yüzlerce ayak derinliğinde, hâlâ içinde su bulunan kuyusu kuzey tarafındaki bir mahzenedir; buradan yukarıya doğrudan doğruya kayaya oyulmuş bir dehlizden geçilerek çıkılır.

Başka bir kubbeli yerde dev gibi iki insan tasviri ile Farsça bir yazıt gördüm. Kale-i Beyda'nın harabeleri şimdiki haliyle saldırılara karşı tamamıyla korunmuştur, hatta zaptı imkânsızdır denebilir. Gerçekten de üzerinde kaya kitlelerinden yapıma 60 ile 80 ayak yüksekliğinde bir suru bulunan 100 ayak yüksekliğindeki bir kaya duvarına karşı elden gelecek ne vardır? Devamlı bir bombardımanın yapabileceği şeyi deprem zaten yapmıştır. Dış örtü duvarının 100 ayak uzunluğunda bir kısmı tepeden aşağı yuvarlanmıştır, fakat onun arkasındaki tonozlar sarsılmamıştır bile; kaleye tırmanabilmek ise eskiden olduğu gibi bugün de imkânsızdır.

Urfa'ya giderken yolda, apayrı biçimde bir köyde kaldık. Mezopotamya'nın bütün yukarı kısmı, sana yukarıda anlatmış olduğum gibi, bir taş çölünden ibarettir. Burada ne bir ağaç, ne bir çalı, hatta ne de kibrit çöpü yontabilecek kadar olsun bir çırpı parçası bulabilirsiniz; çoğu kez bir ot bitirecek kadar bile toprak bulunmaz. Bu sebeple insan meskenlerinin çoğu yumuşak kum taşına oyulmuştur ve bu taşların açığa çıktığı yerlerde yani tepelerin başlarındadır; fakat ovada hiçbir kaya yükselmediği için burada bir çatı meydana getirmek başlı başına bir sanattır. Çarmelik'te buna, taş ve çamurdan bir çeşit kubbe örmek suretiyle çare bulmuşlar. Köyde yan yana birbirine sıkışmış yüzlerce böyle fırın görülüyor. Her meskende bu kubbelerden birçoğu var. Bunlardan

mesela biri ahır, biri haremlik, bir başkası selamlık yani kabul odası vesaire olarak kullanılıyor.

Bize deve tezeğinden ve bir tür baldıran otunun köklerinden ateş yaktilar.

URFA

Urfa, eski Edessa, Osrhoene Krallığı'nın başkenti idi. 216 yılında imparator Severus'un zamanında oraya ve Nisibis (Nusaybin)'in tahkimi suretiyle de Fırat'ın öbür kıyısına yerleşmiş olan Romalılar'ın bir kolonisi oldu. Urfa, kilise tarihinde meşhur *Edessa Tasviri* ile ilgiyi çeker. İsa'nın ölümünden ta yüzyıllarca sonra Hıristiyan toplulukları arasında tasvirlerle ibadet yayılmıştır. Bu sebeple Kurtarıcı'nın²⁹ yüz hatlarının herhangi bir tasvirini gerçeğe sadık ve doğrudur diye ileri sürmek kolay bir şey değildir. Bununla birlikte Kral Abgar'a dair olan Suriye (doğrusu Süryani olacak) efsanesi hatırlardadır; buna göre kral, İsa'yı arayıp bulur. Ona, Yahudilerin kötülüklerinden korunması için Edessa'yı takdim eder, kendisi de İsa tarafından iyi edilir ve İsa'dan, yüzünün bir beze çıkmış olan harikalı tasvirini hediye olarak alır.

Beşinci yüzyılda Ermeniler bütün resimlere tapmayı kötü gördükleri gibi bu masalı da reddetmişlerdi; bugün ise buna inanmaktadırlar ve efsane halk ağzında yaşamaktadır. Bana şehrin bir çeyrek saat doğusunda bir mağara içinde gizli bir pınarı gösterdiler. Beni oraya götürenlerin hikâyesine göre resmi taşıyan adam hemen hemen şehrin surlarına varmış, tam o sırada bir bölük atlı ona bu pınarda yetmişmiş, o

²⁹ Burada Hz.İsa kastedilmektedir.

da bu mağarada saklanmış; fakat gelen atlılar onu taşıyarak öldürmüşler ve böylece resim yüzyıllarca gizli kalmış; sonunda keşişler onu, uygun gördükleri bir zamanda meydana çıkarmışlar. Mucizeler yapan resim, Edessa şehrinin bir düşman tarafından asla zapt edilemeyeceğini müjdelemiştir. Gerçekten de şehir, (Hüsrev-i) Nuşirevan'ın idaresindeki İranlılar tarafından iki defa kuşatılmış, fakat dayanabilmiştir. Ama Araplar burasını zaptetmişler ve kutsal resim 300 sene kâfir elinde esir olarak ıstırap çekmiş nihayet İstanbul imparatoru onu 12.000 gümüş ve 200 Müslüman esiri karşılığında satın almış. *Edessa Tasviri* meşhur *Veronika* veya *Terbezi* ile rekabet etmektedir. Söylendiğine göre de halen Cenova'dadır.

Urfa bugün de büyük ve güzel bir şehirdir, tamamıyla taştan yapılmıştır. Azametli surları ve hâkim bir kaya üzerinde kalesi vardır. Kalenin üzerinde iki yüksek sütun bulunmaktadır, fakat bunlar tek parça taştan değildir; güzel işlenmiş başlıkları vardır ve Roma kartallarıyla süslenmiştir. Şehrin içindeki bir bina ile bir kulenin (şimdi cami), güzel yontulmuş taşların harçsız olarak üst üste konması suretiyle yapılmış olan duvarları çok eskidir. Kalenin eteğinde birçok pınarların suları iki havuzda toplanır; bunların etrafı yüksek söğütler, çınarlar ve servilerle çevrilmiştir. Yanlarında da güzel kubbeleri ve minareleriyle bir medrese yükselir. Duru suyun içinde sayısız sazan balıkları yüzer; bunlara kimse dokunmaz, çünkü mübarektirler ve kim bunları yerse gözü kör olur!

Urfa, çıplak kayalıklara yaslanmış; buradan çöl başlar. Çöl, uçsuz bucaksız bir alandır. Şu anda yemyeşil, fakat nerede ise kuruyacak. Urfa'nın meyve ve söğüt ağaçları kum ve taş çöllerinin arasında bir vaha meydana getiriyor.

İki tuğlu Şerif Paşa, beni pek iltifatla kabul etti. Onun misafiri olmam lazım geldi, Cuma olmasına rağmen askere atış talimleri yaptırdı.

Urfa'dan buraya, Diyarbekir'e kadar olan alan mektubuma Diyarbekir'de devam ediyorum- insanın tasavvur edebileceği en kasvetli çöldür. Siverek şehri hariç, bu 40 saatlik mesafede içinde insan yaşayan sadece dört köy gördüm, geri kalanları kışın Arapların yuvalandıkları taş yığınlarından ibaret. Kuyular çok az, derelerde su yok, hatta herhangi bir zamanda su bulunmuş olduğuna dair hiçbir iz yok, bununla birlikte merhaleden merhaleye ayvatlar (doğrusu hayrat) yani üzerleri kubbeli sarnıçlar var. Kışın sular çıplak taş zemin zemin üzerinden bunların içine akarak toplanıyor. Hayratlar dini vakıflardır ve yazın Türkmenler ve Araplar yüz binlerce baş hayvanlarıyla bunların etrafında toplanırlar; bu sebeple de su çoğu kez Haziranda tükenir. Bazen su pek derindedir ve uzun, dar merdivenler ta aşağıya, o kadar hasret çekilen elemana kadar iner. Buralar geceleri yüzlerce yabani güvercinin toplandıkları yerdir, rahatsız edilince geleni kanat çırpmaları ve büyük bir gürültü ile ürkütürler.

Bazalt döküntüleri, biricik dar patikadan bin zahmetle ayıklanmıştır. Gece ta geç vakte kadar, parlak ay ışığı altında bu çölde ilerledim; nadir olarak, uzun mızraklı bir atlı kıtasına rastlanıyor ve selam verilip alınıyor: "*Selam Aleyküm! Aleyküm Selam!*" Ara sıra, taşlar arasından bin zahmetle yem arayan bir deve sürüsü ve onların yanında çobanların kara çadırları ile karşılaşılıyor. Sürücü, nakaratı: "*Aman! Aman! (Merhamet! Merhamet!)*" olan bu, Tuna kenarında da Fırat kıyısında da duyulan aynı şarkıyı söylüyor.

Bazen bana, sanki uyuklamış, Mezopotamya'da olduğum rüyasını görmüş ve uyanmışım gibi geliyor.

Hemen hemen her dağ güzeldir; şimdiye kadar gördüklerimden sade Fırat'la Dicle arasındaki Karacadağ bunun dışında. 3-5 dereceyi geçmeyen daimi tatlı bir meyille iki günlük yol gidiyorsun ve birdenbire kendini karlar içinde bularak şaşırıp kalıyorsun. İnsan ovada olduğunu sanıyor, hâlbuki bu dağ muhakkak ki 5000 ayak yüksekliğinde ve fırtınalarıyla sert iklimi yüzünden meşhur. Ben çok erkenden yola çıkmıştım. Dağın doruğunu aştığım zaman güneş doğdu ve Dicle ilk kırmızımı ışıklarla parladi. Öğleye doğru fırtına ve dolu altında Diyarbekir'e vardım.

27 OCAK 1839 TARİHLİ MEKTUPTA URFA

(...) Çok zahmetli bir yolculuktan sonra beşinci günün akşamı, Adıyaman ve Samsat üzerinden, Urfa'ya vardım.

Bu şehir, alçak, kara ve garip manzaralı sıra dağların yamacında ve çölün başlangıcında, Kürt ve Arap aşiretlerinin orta sınırındadır. Şehrin surlarının içinde birçok kubbeler, minareler, serviler ve çınarlar görürsün. Taştan son derece zarif bir şekilde yapılmış evler, ince sütunları, sivri kemerleri ve çeşmeleriyle Arapların Muhammed dininden aldıkları heyecan ve ilhamla medeni dünyanın bir kısmını zaptettikleri ve kendilerinin medeniyet, ilim ve sanatın koruyucuları oldukları zamanları hatırlatır. Sur kapılarının dışında bunların şimdi ne olduklarını görürsün; bir alay harabe orada oldukça geniş bir alanı kaplar. Çölün evlatları oraya gelirler, nereden geldikleri bilinmez; birkaç gün kalır, sonra yine ayrılırlar, nereye gittikleri de bilinmez. Yüzlerce saat, deniz gibi enginlere açılırlar. O ev demeye dilin varmadığı taş yığınları

arasında, kısa kara sakallı, ateş gözlü esmer insanlar görülür; insandan ürkek ürkek kaçarlar, etraflarını çekingen bakışlarla süzerler. Onların halinden yabancı oldukları ve develerinin otlayamadığı, duvarların görüşü sınırlandırdığı ve hırsızlığın cezalandırıldığı yerlere yabancı kalmak istedikleri görülür.

Urfa'da şimdi, yazın birlikte Kürtlere karşı sefere çıkmış olduğum kıtaların çoğu bulunuyor. Burada eski ahbablar beni karşıladı ve gösterilen dostluk beni gerçekten memnun etti. Urfa valiliğine tayin edilmiş olan Müşir Mehmet Paşa, beni kendi yanında alıkoydu ve bir çeşit içkale olan sarayda bana oda hazırlattı. Atlar, hizmetçiler, mükemmel yemekler, ağırlamalar, iltifatlar, özetle bu memlekette ikram edilebilecek her şey emrime hazır idi.

Ertesi gün Cuma idi, yani Türklerin pazarı. Burada adet, bugün şehrin kapısı dışındaki bir meydanda, cirit oynamak için toplanmak. Paşa, beyler, şehrin en ileri gelen ve aşağı halkı, sadece kimin iyi bir atı varsa hepsi buraya toplanıyor. Araplar beyaz abalarını sol omuzlarına atmış, ciritlerini sağ elleriyle havaya kaldırmış, narin kısraklarını, güzel tımar edilmiş zengin takımlı atları, kavukları, kırmızı, mavi ve sarı elbiseleriyle son derece muhteşem bir alay teşkil eden Türklerin arasında oynatıyorlardı. Gerçi meydan, bizim taraflarda üzerinde at sürmek için seçilecek gibi bir yer değil; çünkü taş ve molozla örtülü; fakat bu insanlardan daha tasasızca at sürülemez.

Bunların dolu dizgin uçarken atlarına birden çark ettirdiklerini ya da ani olarak durdurduklarını görenler bu atın çok defa onların servetlerinin yarısını, hatta bütünü oluşturduğunu hiç düşünmemeli.

Halk hiçbir tertibe lüzum kalmadan hemen karşılıklı iki bölüğe ayrılıyor. Kim isterse ileriye at sürüyor, o geri gelir gelmez başka biri onun ardından hücum ediyor, ona yetişmeye çalışıyor ve kısa üzengilerinin üzerinde doğrularak temreni bulunmayan üçayak uzunluğunda, parmak kalınlığında, hatta biraz daha da kalın bir harbeyi fırlatıyor. Bu değnek adamakıllı vuruyor ve çarpıyor, fakat bir kazanın duyulduğu da vaki değil. Her ne kadar daima kovalama sırasında cirit atılıyorsa da hasmının gözüne rast getirmek tehlikesi bu yüzden büsbütün ortadan kalkmış değil, çünkü kaçan, ciritten kaçınmak ya da onu eliyle yana doğru çelmek için hep arkasına bakıyor. Birçokları sopayı yakalıyor ve kendisini kovalayana fırlatıyor. Fakat şuna da dikkat ettim ki, aşağı payede olanlar kibarlara atarken çok dikkatli davranıyor, adeta atıyormuş gibi yapıyor. Atlar da bu oyundan binicileri kadar çok hoşlanıyor gibi.

Paşanın henüz huyunu suyunu tanımadığımdan bir atına binmiş olduğum için kalabalığa karışmaktan çekindim. At tepinmeye ve kişnemeye başladı; dizginlerini saliverince öyle hızla koştu, aynı zamanda dizgin ve diz temasına o kadar itaat etti ki, en kötü binici bu işten şerefle çıkardı.

Eski kurşunî kalenin dibindeki bu heyecanlı sahne, geride fon olarak uçsuz bucaksız çöl, güzel ve karakteristik bir tablo meydana getiriyor.

Dün, şehrin yakınındaki bir dağın tepesinde bulunan mağaraları (taş ocaklarını) ziyaret ettim. Surlar, camiler, kervansaraylar ve hamamların bütün taşları buradan çıkarılmışa benziyor. Bu yüzden meydana gelen mağaralar fevkalâde büyük. Bir tanesinin içinde atla 150 adım ilerledim, 8-10 arşın yüksekliğinde, fakat asıl şaşılacak şey 30-40 arşın geniş oluşu; çünkü bu genişlikte, fakat kemerli değil de

tamamıyla düz ve yatay, direksiz ve desteksiz bir tavanı başının üstünde asılı görmek insanı adeta korkutuyor.

Bu mağaralar 2000 beygiri alabilir, ama ne yazık ki burada hiç su yok.

Benim şehirde en sevdiğim gezinti yerim, dupduru su ile dolu ve içinde sayısız balıklar yüzen bir havuz. Bu hayvanlar "ziyaret" yani mübarektir. Bunları havuza Nemrut koymuş ve kim bunlardan yerse kör olurmuş. Balıklara bir avuç nohut atınca yüzlercesi, bir köpek sürüsü gibi kıyı boyunca insanın arkası sıra geliyor.

Suyun bir kenarını azametli çınarlar çevreliyor, öteki kenarında beyaz kireçtaşından yapılmış, minareleri, zarif oyma taş parmaklıkları ve siyah servileriyle Halilürrahman Camii yükseliyor. Tam da Ocak sonunda, sıcak öğle güneşi altında gezinti yapılacak bir yer...

Şehirden aşağı yukarı bir saat uzakta ve çıplak kayalardan birinin üzerinde, Arapların "**Nemrud'un Sarayı**" dedikleri eski duvarlar yükseliyor. Bunların aslında ne maksatla yapılmış olduklarını tahmin güç; oraya hiçbir yol çıkmıyor, hiçbir ağacın, hiçbir otun yetiştiği de yok, su da büyük sarnıçlarda birikiyor.

Görünüşe göre, asil ve sade üslûbuyla göze çarpan eski binanın içine daha sonra başka bir bina yapılmış.³⁰

Güzel, dört köşeli kulelerden birinde aşağıdaki yazıtı buldum:

³⁰ von Moltke, burada günümüzde harabeleri ayakta duran ve şehrin 10 km. güneyindeki dağlar arasında bulunan **Deyr Yakub Manastırı**'ndan bahsediyor. Kaderine terk edilmiş olan manastır, günümüzde definecilerin acımasız tahribatıyla karşı karşıya bırakılmıştır.

“AMACCAMXHX CAPEΔΨ TOΨ MANNOΨ ΓΨNH”³¹

Günlerce kesilmeden devam eden yağmurun alıkoy-
masından sonra, ilk açık günde Urfa garnizonu dışarı çıktı ve
parıl parıl güneşte ve mızıkla ile Prusya liva talimleri yaptı. Bu
bir iki gün sürdü, sonra 9 piyade, 6 süvari taburu ve 4 topla
bir manevra yaptık; bu kâfi derecede iyi oldu, askerler bile
memnun kaldılar. Bundan sonra Birecik'e hareket ettim ve
sana evvelce anlatmış olduğum aynı Çarmelik fırınında
geceledim. Akşama doğru 30 baş manda, sığır ve katırın
benim salondan geçerek bir arka kapıdan çıkıp gittiklerini
görmek beni az hayrete düşürmedi. Eğer buraya bu adı
vermek doğru olursa bu “ev”in arkasında geniş bir mağara
vardı ve ahır hizmetini görüyordu. Her türlü yapı malzeme-
sinden yoksun olan bu memlekette bizzat tabiatın kireçli kum
taşları içinde böyle çok sayıda mağaralar yaratmış olması
büyük bir bahtiyarlık.

Birecik paşası Urfa'da bulunuyor; bu sebeple ben bir
süreliliğine onun konağını işgal ettim. Hizmetime tahsis
edilmiş olan bir bölük komutanı yüzbaşı, daima karşımda
divan duruyor ve bana birbiri ardı sıra çubuk (sigara) ikram
ediyor; 5-6 ağa da ona bu hususta yardım ediyor. Başlan-
gıçta bu nezaket beni dehşetli rahatsız etti; fakat buna
alışmak lazım. Peşimden Emir Çavuşu gelmeden bir adım
atabilmem mümkün değil. Ondan kurtulmaya boş yere

³¹ Bahsedilen dört köşeli kule, **Deyr Yakub Manastırı**'nin kuzeyinde
bulunan bir anıt mezardır. Bu tür mezarlara “*Kule mezar*” da deniyor ve
Süryanice'de “**Nafşa**” olarak biliniyor. von Moltke'nin mezar üzerinde
okumuş olduğu Grekçe metnin tercümesi şudur: “**Ma'nu oğlu Şare-
du'nun karısı Amaşşamaş.**” Yazı stilinin tahliline göre, bu yapının
miladi II. yüzyılın sonuna veya III. yüzyılın başına ait olabileceği tahmin
edilmektedir. Grekçe metnin aynısı, Palmira Süryanicesi harfleriyle
hemen altına yazılmıştır.

çalıştım; beni gölgem gibi takip etti. Ben gezmeyi çok sevdiğim, hızlı yürüdüğüm ve topografya çalışmalarından alışkın olduğum üzere uzun adımlar attığım için, zavallı adamcağız bu yorgunluk yüzünden tamamıyla güçten düştü.

Türkler at yahut eşeği olan bir insanın yaya yürümesine asla akıl erdiremezler; durur bakar ve hayretle "*Yeri!*" derler. Fakat yalnız gezmek, geleneklere yayan yürümekten de daha büyük tecavüzdür ve insan çok sefalet içinde olmalıdır ki, arkasından gelip çubuğunu taşıyacak hiç olmazsa bir tembeli olmasın. Bir gün Malatya'da cemaatiyle birlikte şehre dönen bir eşekçiye rastladım. Adam herhalde beni paşanın yanında görmüş olacaktı ve bana iltifatta bulunmaya niyetlenmişti; daha ben neye uğradığımı bilmeden beni kolumdan tuttu ve eşeğini önüme çekti, "*Bin gözüm!*" dedi. Ben teşekkürle yoluma gitmeme müsaade etmesini rica ettim. "*Vallah siye yazıhtır, yayan yerime!*" dedi. Ben ona bir ahır dolusu atım ve katırım olduğunu söyledim, fakat adam aklına koyduğundan vazgeçmedi. Başka çarem olmadığı için ben de -gerçi eşeğe binmedim ama- eve döndüm ve atla gezmeye çıktım, hâlbuki asıl istediğim yayan gezmektir.

Birecik'teki kıtalar da yine benim eski tanışlarımdı. Her gün talim yapıldı; subaylar, en yükseklerden en aşağıdakilere kadar, öğrenmek için büyük bir istek gösteriyorlar ve manevraların basitliğine çok seviniyorlardı.

Birecik'te, Şubat'ın başında tarlaları yeşil ekinlerle kaplı buldum. Çalılıkların küçük küçük yaprakları vardı ve Araplar nehirde yıkıyorlardı. Son derece enteresan olan etrafın bir planını çıkardım ve eski, harikulade kaleyi sürüne emekleye dolaşım. Burada yüzyıllardan beri yıkılmış olduğu anlaşılan bir sürü kubbe vardı. Bu eski bina dev gibi bir şey, hatta zelzeleler bile onu tahribe muvaffak olamamış. Sana evvelce burasını anlatmışım.

MİSYONER PAPAZ GEORGE PERCY BADGER'İN NOTLARINDA* SİVEREK VE URFA

George Percy Badger (1815-1888). Arap kökenli İngiliz bilim adamı-misyoner papaz ve yazar.

Gençliğini Malta ve iyice gezdiği Arabistan'da seyahat ederek geçirdi. 1842 yılında papaz oldu ve 1842-1844 ve 1850 yıllarında Doğu kiliselerine temsilci olarak gönderildi. 1852 yılında "**Nestorians and their Rituals**" adlı kitabını yayımladı.

Sir Henry Bartle ve Edward Frere'in Doğu Afrika'daki Zanzibar misyonunda sekreter oldu. Badger, 1873 yılında Canterbury Başpiskoposluğunu kurdu. "**Arapça-İngilizce Sözlük**" çalışmasını 1881 yılında tamamladı.

Siverek

18 Mayıs 1844. Siverek'in çok dayanıklı bir taş katmanı içinde kurulduğunu ve şehrin derin bir oyuk içine yerleşmiş olduğunun farkına vardık.

Şehrin çevresi orta halli şarap yapılabilen üzüm bağları ile kaplıdır. Diğer elyaf ürünler ise buğday, arpa, pirinç, tütün ve bal yetişiyor. Şehre hâkim bir tepe üzerinde, etrafında birkaç düzine Kürt köyüne ait evin bulunduğu kale kalıntıları hâlâ görülebilir.

Şehrin kendisi ancak 500 Müslüman aile ve 4 camiden oluşuyor. Ermenilerin ev sayısı ise 120. Onların Urfa piskoposluk bölgesine bağlı bir kiliseleri ve dört papazları var. Şehirde aynı zamanda inşaatçı olarak istihdam edilen birkaç

* Badger, G.P., *The Nestorians and their Rituals, with the Narrative of A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, London 1852, volume I. Badger, Urfa ile ilgili notlarını kitabının 20. bölümünün 318-333 sayfaları arasında vermiştir. Badger Urfa'ya 1844 yılının Mayıs ayında gelmiştir.

Hıristiyan Rum da bulunuyor, ancak Diyarbakır'a daha yakın olduğu halde kiliseleri ve din adamları yok.

Siverek'ten, daha önce bahsettiğim Süryani Yakubilerin yaşadığı Gerger Dağı'nın güzel bir manzarasını gördük.

(...)

Urfa

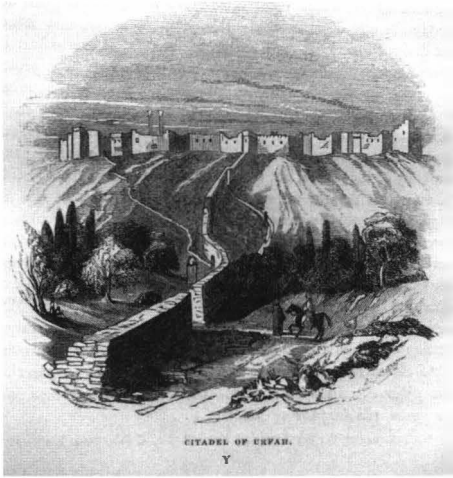
21 Mayıs 1844. Diyarbakır üzerinden eski bir yolu takip ederek güzel bir akışlı ve üç kemerli köprüsü bulunan Karaköprü isimli Kürt köyüne ulaştık. Akşamleyin saat 9'da Samsat Kapısı'ndan Urfa'ya girdik ve kendimizi Makdesi Yeşua'nın konukseverliğinin çatısı altında rahat bir şekilde bulduk.

Urfa, bir tepenin hafif yamacına yerleşmiştir ve altındaki, doğu ve batı surları arasındaki 10 mil boyunca bahçelerin yer aldığı düzlüğe doğru genişler. Karakoyun denilen küçük bir dere, şehrin kuzey yakası boyunca akar ve Samsat, Saray ve Yeni Kapı'ya doğru üç köprüyle üzerinden geçilir; sonra kuzeydoğuya döner ve açık arazideki bahçeler boyunca akıp gider.

Kale, güneydoğudaki bir tepenin üstündedir ve düzensiz bir açıyla şehrin etrafını dolaşan kuleli surlara bağlıdır. Hâlihazırda bahsedilen kapıların yanı sıra iki kapı daha vardır. Kuzeydoğuda Bey Kapısı ve güneye doğru ise Harran Kapısı bulunuyor. Kale, dikdörtgen biçimlidir ve sert kayadan bir hendekle çevrilidir ve 90 ayak genişliğinde, 150 ayak derinliğindedir.

Bizi demir bir kapıdan içeriye aldılar, kendimizi harabelerin ve enkazın arasında bulduk. Giriş aslında yukarıdaki burçtan kumanda edilen, her birinde kuvvetli birer kapı

bulunan, üç surla korunuyora benziyordu. Böylece bir saldırı sırasında garnizona büyük bir üstünlük sağlıyor. Yine de açıktır ki, top ateşine dayanmak için inşa edilmemişler, güneybatı ve batıdaki komşu birkaç tepenin aşağısında oldukları görülüyor.

Önemli Yunan ve Roma yazıtları, kalenin kapısından az uzakta yükselen iki büyük mermer sütunda yer alıyor. Sütunların gövdesi birkaç parçadan ibarettir; Korint düzeninde başlarla süslenmişler ve dar basamaklarla sütunların gövdesini yaparak döşenmiş gibiler. Hangi amaçla yapıldıklarına karar

veremedik. Biraz uğraşarak da olsa kopyasını çıkartabildiğimiz eski Süryani Estrangelo alfabesi yazısını görmek bizi keyiflendirdi; ancak ne yazık ki o kadar okunmayacak haldeydi ki, çözmek mümkün olmadı. Ne dil ne de kullanılan alfabe Süryanice idi; dil Arapça kelimelerle karıştı, alfabe ise İbrani harfleriyle...³²

³² Badger, kaledeki doğu sütunu üzerindeki yazıttan yanlışlıkla Yunan ve Roma yazıtları olarak bahsetmiştir. Süryaniceyi de tanımadığı anlaşılmıştır. Süryanice yazıt hakkında geniş bilgiyi ilerki sayfalarda Alman gezgin Petermann'ın seyahat notları ile ilgili bölümde vereceğiz.

Kalede, antik dönemden kalma sözde bir kiliseye ait büyük bir binanın enkazı görünüyor. Temeller üzerinde birkaç Sarasen³³ yapısına ait taşlardan oluşmuş bir dizi, birkaç Yunan ve Roma kemeri, sütunlar, sütun parçaları ve frizleri var, fakat buradaki kitabe bunların tarihi düzeltmek için eşlik etmiyor.

Burada sadece mükemmel bir yapı, Mısırlı İbrahim Paşa'nın 1839 ve 1840 yılındaki Urfa'yı işgali sırasında yaptırmış olduğu küçük bir mescittir.

Şehrin kaleden görünümü olabildiğince muhteşemdir. Hemen aşağıdaki Şeyh İbrahim (doğrusu Hazreti İbrahim) Gölü, camisiyle birlikte gölgeli ve sık bir korulukla çepeçevre sarılmış. Caminin ince minaresi muazzam selvi ağaçlarının arasından zorlukla seçilebiliyor; eski çan kulesinin, binanın ilk olarak Hıristiyanlar tarafından yapıldığını hatırlatmak amacıyla kalmasına izin verilmiş.

Göl ya da havuz özel bir tasviri gerektiriyor: Belirttiğim gibi kalenin altında yer alıyor, güneybatıdan akan ve çanağının batı ucunda yer alan sevimli bir yazlık köşkün altından geçen çok sayıda bereketli kaynaktan besleniyor. Çanak 80x50 ayak boyutlarında ve 5 ayak derinliğinde, üç kenarını geniş yürüyüş yolları çevrelerken, dördüncü kenarında cami var.

Göl, içgüdüsel olarak alışık oldukları yemleri beklediklerinden, ziyaretçileri açık ağızlarla izleyen balıklarla dolu. Bu yemler genellikle, yollarda bağdaş kurmuş ve asla sofu Müslümanlardan müşteri beklemeden çeşitli satıcılar tarafından sağlanan pişirilmiş nohuttan ibarettir.

³³ Ortaçağ'da batıların genellikle doğulu Müslüman Araplara verdikleri isim.

Müslümanlar bu kaynağa büyük bir saygı gösterir ve kutsal sularından çalmaktan suçlu bulunan kişilere ağır bir ceza uygulanır; eğer zanlı hemen uygulanan cezadan kaçabilirse, cezalandırıcı adalet onu mutlaka takip eder ve er ya da geç canına okur.

Böylesi saçma cezalara rağmen, Hıristiyanların sıklıkla yasaklanmış lezzetleri tattıkları bana söylendi. Balık, gölün bahçelere doğru akan derelerinden kolaylıkla sağlanabilir. Genellikle şarap sosuyla pişiriyorlar ve mükemmel bir şekilde sunuyorlar.

Bahsedilen camiye Halil İbrahim, Dost İbrahim ya da Halil Rahman, "*Bağışlayıcının Dostu*" denir.

Sonra Piskopos Mutran Agop'un bizi her iki yanağımızdan öperek karşıladığı Ermeni Kilisesi'ne doğru yürüdük. Kilise mezarlık olarak da kullanılan geniş bir avluda bulunuyor ve eski bir Roma binasının kalıntısı. Mabedin üstündeki çatının bir kısmı yok olmuş ve kilisenin, modern bir yapı olan orta kısmının, düz çatısı üstünde basit bir duvarla yapılmış. İç kısmı Ortaçağ Arap mimarisıyla yapılmış iki sıra sütunla üç apsise ayrılmış. Apsislerden biri kafesle çevrilmiş ve cemaatin kadınları için toplanma bölümünü oluşturuyor.

Sunağın yakınında pahalı bir gümüş çerçeve içinde Kutsal Bakire ve Çocuğun³⁴ bir resmi var. Yetmişlerden Aziz Thaddeus tarafından yapıldığına inanılıyor.

Geniş bir piskopos makamı ve üç rahip tarafından ders alan 100 kadar çocuğu gördüğümüz iyi bir medrese, kiliseye bağlı. Kiliseyi yeniden imar etmek için önceden taşlar

³⁴ Burada Hz. Meryem ve oğlu Hz. İsa kastedilmektedir.

getirilmiş, piskoposun talebiyle bir günümü, yeni binanın planını çizerek geçirdim.

Daha sonra kilisenin bitirildiğini ve doğudaki en güzel Hıristiyan ibadethanelerinden biri haline geldiğini duydum.³⁵

Badger'in bahsettiği kilisenin 1900'lu yılların başında güneyi ve batısındaki alan mezarlık idi. Bina 1996 yılında restore edilerek "**Selahaddin Eyyûbi**" ismiyle camiye çevrilmiştir.

Urfa'nın surları içinde 1800 Ermeni aile, şehirden üç saat uzaklıktaki Germuş Köyü'nde ise 200 aile var. Sadece şehirde 18 rahip var.

Ermenilerden sonra, bir önceki gibi geniş bir avluya kurulmuş, piskopos ve iki rahibin makamının da bulunduğu Süryani-Yakubi Kilisesi'ne ziyarete gittik. Mutran İbrahim'i ziyaret etmek için geri döndüm. Yaşlı adam insanları arasındaki eğitim isteğini yoğun duygularla anlattı. Kilise Aziz Petrus'la Aziz Paulus'a adanmış³⁶ küçük bir bina ve mabedin

³⁵ Badger'in bahsettiği ve camiye çevrilen kilise binası 1849 yılında inşa edilmiştir. yapıldığını anlıyoruz.

³⁶ Bu Süryani kilisesi günümüzde **Vali Kemalettin Gazezoğlu Kültür Merkezi** adıyla hizmet vermektedir.

içinde dört sunak var. Okul, 40-50 kadar öğrenciden ibaret; onlara getirdiğim, çoğu Malta'daki Misyoner Kilise Cemaati tarafından basılmış kitaplar çok makbule geçti. Okuldan sonra surların dışında oturan Yakubiler için inşa edilen yeni Süryani kilisesini³⁷ görmeye gittik. Bu yeni ibadet yerinin inşası için gerekli olan ferman, ev sahibimiz Makdesi (Hacı) Yeşua'nın etkisiyle alınmış; kendisi buradaki Süryani cemaatinin en zenginlerinden ve inşa için gerekli meblağın büyük bir kısmını karşılıyor... Urfa'daki Yakubiler 180 aile ve 6 rahipten oluşuyor; bu cemaatin iki günlük mesafedeki Gerger Dağı'ndan daha yakın hiçbir köyü yok.

Ulu Camisi diye adlandırılan cami, şimdi minareye dönüştürülmüş beşgen (doğrusu sekizgen) çan kulesinden ve binanın alt kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla, eski bir Hıristiyan kilisesi imiş. Diyarbakir'deki Ulu Camii'nde olduğu gibi, kilisenin nefi, Müslümanların dini temizlenmelerini gerçekleştirmelerini sağlayan bir çeşmenin içinde bulunduğu avluya dönüştürülmüş ve kilisenin güney duvarı şimdiki caminin kuzey duvarı olmuş. Çeşmenin üstünde daha eski bir binadan kalma, dört Korint düzeniyle yapılmış sütunla taşınan bir çatı yer alıyor.

Bey Kapısı'ndan çıkarak şehrin etrafında bir tur attık. Yönümüzü kuzeye vererek Karakoyun üzerindeki köprüden geçtik ve Bizans dönemine ait gözükten birkaç silik Yunanca yazıtla pek çok heykel parçacığının duvarları arasında yer aldığı bahçelere girdik. Sağımızdaki Harran Kapısı'ndan geçerek Eyyub Peygamber Kuyusu'na doğru yürüyoruz; burası Müslümanlar arasında önemli olan bir "Ziyaret" ya da kutsal yer ve kutsal mekâna gelen ziyaretçilerden dilenerek

³⁷ Burada bahsedilen kilise, 1844 yılında **Aziz Sergius Kilisesi** adıyla inşa edilmiştir. Harabe durumdaki kilise, 1965 yılında **Circis Peygamber** veya **Peygamber Camii** adıyla camiye çevrilmiştir.

yaşamlarını sürdüren birkaç sefil görünüşlü yaratık tarafından çevrelenmiş. Muhammed'e inananlara göre, Eyyub'un su içtiği kuyuymuş bu; Hıristiyanlar ise buranın Kral Abgar tarafından Kurtarıcı'nın tasvirini yapmak için gönderilen ressamın, İsa'nın görünüşünün mucizevî etkisini ihsan ettiği mendili düşürdüğü yer olduğuna inanırlar.

Eyyub Kuyusu

Bununla ilgili yaygın inanış şöyledir: Mübarek Efendimiz'den mendili aldıktan sonra ressama, mendili Kral Abgar'a getirene kadar bakmaması gerektiği söylenmiştir; ancak bu kuyuya geldiğinde talimatı unuttur, çarpışan bir ordunun sesini duyunca aniden korkar; öyle ki mendili düşürür. Mendili düşürdüğü yer önceden kuru bir hendek iken ansızın yüzeyinde gizemli bir görüntünün olduğu bir kaynak meydana çıkar. Hem Muhammed'e inananlar hem de

Hıristiyanlar tarafından kuyu suyunun çeşitli cilt hastalıklarına iyi geldiği söylenir ve genellikle belli bir kille karıştırılarak, bu bölgelerde pek yaygın olan zararlı bir haşerenin istila ettiği arpa ve buğday tarlalarının üzerine serpilir.

Kuyudan, kalenin güneybatısındaki Müslümanlar için bir başka kutsal bir yer olan Şeyh Mes'ud'a gittik. Burası, çok görmek istediğimiz başlıksız iki alçak kabartmanın bulunduğu söylenen yapay mağaranın üzerine inşa edilmiş. Ne yazık ki, kapı kapalı idi; eskiden şehrin taş ocakları olduğu anlaşılan, bölgedeki sayısız doğal mağarayı incelemeye karar verdik. Bunların bir kısmında Hıristiyanlar keyif yapıyorlardı, yani arak (rakı) içip keyif çatıyorlardı.

Başkalarında ise birkaç açık lahit mezar gördük, ancak ne olduklarına dair hiç yazıt yoktu.

Şehrin batı yakasından tepeyi indiğimizde Ermenilere ait olan ve Aziz Sergius'a ithaf ettikleri, fakat genellikle, Müslümanların hoş görmeleri ve saygı duymaları için farklı isimlerle anılan Doğu'daki pek çok Hıristiyan ibadethanesinde olduğu gibi Hızır İlyas denilen bir şapele geldik.³⁸ Şapelde kayda değer hiçbir şey yok; oradaki bir iç avludan dört basamakla aşağıdaki dört girintili doğal bir mağaraya iniliyor. Mağara da, sonradan yapılmış, tavanını düzensiz yerleştirilmiş dört sütunun taşıdığı sonradan yapılmış bir yeraltı mağarasına açılıyor. Bu sonuncusunda 8 mezar bulunuyor.

³⁸ Bu kilisenin alanında bugün Yakup Kalfa İlköğretim Okulu bulunmaktadır. Bu yapı ile ilgili resim için sayfa 13'e bakınız.

En büyüğünde Aziz Efraim'den kalanların bulunduğu söyleniyor.³⁹

Bir başkasında ise Aziz Theodoros'un külleri var; her ikisi de Yakubi ve Süryaniler tarafından büyük hürmet görüyor, kutsal bölgelerin kime ait olduğu konusunda çok fazla mücadele ediyorlar. En son, geçen yıl rakip cemaatler arasında bir kavga baş göstermiş ve tartışma bitene kadar her iki taraftan da sert hamleler yapılmış. Bu mezarlığın kullanımını artık her iki tarafa da ait, Aziz Efraim'in mezarı üzerinde kutsal *Ökaristi Ayini* yapma hakkı Yakubilerin.

Üzüm bağları arasındaki yürüyüşümüzün sonunda şehrin kuzeybatısında güzel bir bahçeye geldik; Müslümanlar tarafından **Süleyman Pınarı** diye anılan, fakat Hıristiyanların Aziz Thaddeus'un ilk Hıristiyan olanları vaftiz ettiği kaynak olduğuna inandıkları yuvarlak çeşme burada.⁴⁰

Urfa'da 12.000 Müslüman aile var... Pek çoğu Hacı, yani Mekke'yi ziyaret etmiştir ve bu müritlerin (hacıların) evlerinin girişlerine hac yolculuklarının işaretleri gösterişli ve zevksiz bir biçimde resmedilmiş: dilenci kâsesi, bayrak, değnek, balta, cezve, çubuk, buhurdanlık vs..⁴¹

Hıristiyan kadınlar ayda bir kere kiliseye gitmek dışında neredeyse hiç dışarıya çıkmıyorlar. Müslüman kadınlarının örflerinde olduğu gibi daha çok evde mahsurlar ve nadiren, kendilerine ayrılan yaşam alanlarının sınırları dışında, evin içinde gözücüyorlar. Bir rahip olarak, Bayan Badger'in

³⁹ Bu mezarlar adı geçen okulun alanında toprak altında kalmıştır.

⁴⁰ Bu çeşme günümüzde "**Dev Teşti**" olarak bilinir ve harabe durumdadır.

⁴¹ Badger, burada Hacca gidip gelenlerin yaptırmış olduğu "**hacılı kapı**"lardan bahsediyor.

eşliğinde bu haremlerden birine davet edildim ve böylesi bir inzivanın etkilerini değerlendirme fırsatı buldum. Kadınları tamamen cahil, pasaklı ve kişilikleriyle davranışlarında kötü niyetli buldum. Bize aptalca bir hayretle baktılar ve söyledığımız herhangi bir lafı anlamaz göründüler. Evde giydikleri başlıkları bu şehre özgü, gümüş bir plakadan yapılmış ve bir

ayak çapında tabanı olan tersine çevrilmiş yassı bir piramitten ibaret, zincirler ve başka mücevherlerle süslü, bir başörtüsü üzerine örtülmüş.⁴² Dışarı çıkarken bunu, önü kabarık bir çeşit türbanla, dikkati çeken bir çarşaf veya beyaz bir örtüyle ve kişiyi bütünüyle kuşatan at kılından peçeyle tamamlıyorlar.

Şehirdeki ve çevre köylerdeki daha şanssız Müslüman kadınları, başlarının bir ayaküstünden başlayan, düz ve kare saz işinden ibaret farklı bir başlık giyiyor; bunun üstüne uzun bir fes veya kırmızı şapka takıp, mavi püskülü önden aşağı sarkıtıyorlar.

Urfa'da en çok konuşulan dil Türkçe; komşu Bedevilerle ticaret yapanlar dışında Arapça çok az biliniyor. Hıristiyanlar genellikle aralarında Ermenice konuşuyorlar, çok azı (Yakubiler) Süryani ulusal ağızlarının (Süryanice) kaba şivesine de aşına. Süryanilerin yazışmaları genellikle Süryanice karakterlerle yazılmış Türkçe ile gerçekleşiyor ve bu tarzda yazılmış birkaç kitaba sahipler...

⁴² Badger'in bahsettiği başlık, günümüzde daha çok kırsal kesimlerde kullanılan "**Köfü**"dür.

(...)

Urfa, bence, genellikle İbrahim'in doğum yeri olduğu söylenen Keldanilere ait Ur'dur. Bu gerçek, isimleri açıkça İbrahim'in ataları, ilki ağabeyi ve ikincisi büyük büyükbabasından gelen, 25 mil güneydeki Harran'ın ve kuzeybatıdaki Seruc düzlüklerinin varlığıyla birlikte, bütün bu bölgenin antik Keldani diyarının sınırları içinde kaldığını kanıtlıyor. Müslümanların Eyyub'un mekânını, açıkta **Bi'r Eyyub**'la (Eyyub Kuyusu) bağlantılı olan geleneklerinden dolayı, bu bölgeye yerleştirmesi de ilginçtir. Eyyub, bildiğimiz kadarıyla, ailesini yok eden ve sürüsüyle mallarını yağmalamış olan Sabii ve Keldani halkları arasında yaşamış.

Bu konuyla ilgili ilginç olan, Seruc'un 360 Kürt köyünde yaşayan 4000'den fazla Yezidi ailenin varlığı ve... Urfa ile Siverek arasında bunun iki katının bulunması. Bu mezhebin burada varlığını sürdürmesi ve bazı öğreti ve adetlerinin Sabiilik ve inanç tapınışıyla olan bağlantısı, bütün bu bölgenin İncil'deki Keldani diyarının bir parçası olduğunun bir başka kanıtıdır... Bence, bu bölgedekilerin, eski Sabiilik öğretilerini daha özlü bir şekilde korumuş oldukları çok muhtemel; zira Gibbon'a göre Harran'da bir Ay Tapınağı vardı, Sabiiler İslam'ın yükseldiği dönemde bile buraya düzenli ziyaretlerini sürdürüyordu.

ALMAN GEZGİN PETERMANN'IN SEYÂHATNÂMESİNDE URFA VE BİRECİK*

Julius Heinrich Petermann (1801-1876). Alman oryantalist.
Peterman, 1837 yılında Berlin'de Oryantal Edebiyatı profesörü oldu. 1852-1855 yılları arasında Küçük Asya ve İran'ı gezdi.

URFA'DA KONAKLAMA ve HALEB'E KADAR YOLCULUK

Urfa

Daha önce Edessa olan Urfa, halen güzel ve gösterişli bir kenttir. Üzerinde kale ve eski kralların sarayı bulunan sarp kayaların alt tarafı ve kuzeyi, özellikle doğu tarafı dut ağaçlarınca kuşatılmıştır.

* Petermann'ın "*Reise im Orient*, Leipzig 1865" (Doğu'da Gezi) adlı kitabının II. cildinin 22. bölümünde, 353-358 sayfalar arasında Urfa'daki gözlemleri tarafımız-dan tercüme edilmiştir. Bkz. Güler, S.E., "Alman Gezgin Petermann'ın Seyahat-namesinde Urfa", *GAP Gezgini Dergisi*, Yıl: 1, Mart 2005: 16-19.

Evlerin sayısı bana 6000 olarak bildirildi. Bunların arasında 4000'in üzerinde Müslüman, 1000'den fazla Ermeniye karşılık 200 kadar Yakûbi, 20-30 kadar Keldâni ve aşağı yukarı 30 kadar da Yahudi aile oturuyor. Burada, 30 büyük ve 15 küçük cami bulunuyormuş. Kentte, Ermenilerin sadece 1 kiliselerine karşılık, Yakûbilerin 2 kilisesi var. Pazarları gerçi geniş değil, ama üstleri kubbe ile örtülüdür.

İlk gezimizi Ermeni kilisesine yaptık. Bu kilise, 1817 yılında tamamen yeniden inşa edilmiş; ama papazın söylediğine göre, bu kilise miladi 22 yılında (Kral Abgar'ın hâkimiyetinde?) kurulmuş. Kilise, Bakire Meryem'e vakfedilmiştir. Mihrabı geniş olup zengin bir şekilde süslenmiştir. Bunun solunda da Bakire Meryem'in orijinal bir resmi duruyor ki, efsaneye göre, kilise tamamlandığında, bu resmin kendiliğinden kayaya kazındığı görülmüştür. Mihrabın sağında, 70 havariden biri sayılan Thaddaeus'un (Tadde) öğrencisi olan Addaeus'a (Adday) adanmış küçük bir sunak bulunuyor.⁴³

Oradan Ahmed Paşa Camisi'nin⁴⁴ avlusuna gittik. Hemen bitişiğinde, etrafı duvarlarla çevrili ve içinde sayılamayacak kadar küçük sazana benzeyen balıklarıyla tanınmış büyük bir su havuzu var. Havuzun güneybatı tarafında eski Halil-ür Rahman Camii, bunun manası "**Merhametlinin dostu**" demekmiş (başkaları bunu İbrahim Halilullah olarak

⁴³ Kilisenin yerindeki ilk yapı, 457 yılında Piskopos Nona tarafından yaptırılan ve bir süre Adalet Sarayı olarak da kullanılan, kırmızı renkteki 32 adet mermer sütunuyla ünlü **Vaftizci Aziz Yahya Kilisesi** idi. Sonraki tarihlerde bu yapının üzerine kaç kez kilise inşa edildiği bilinmiyor. Bugün **Selahaddin Eyyubi Camii**'ne çevrilmiş olan kilise binası, 1849 yılında yerinde bulunan eski bir kilisenin temeline kadar yıktırılıp yeniden yapılmıştır. Ermenilere ait olan bu kilise son dönemde "**Büyük Kilise**" ve "**Latin Kilisesi**" isimleriyle de tanınmıştır.

⁴⁴ Rızvaniye Camii, Osmanlı döneminde 1736 yılında inşa edilmiştir.

çağırıyor, çünkü Müslümanlara göre Halilullah "**Allah'ın dostu**" anlamına geliyor) ve havuzun sonunda, Urfa'da tek olup tahta ve keresteden su üzerine inşa edilmiş bir köşk bulunuyor. Balıklar, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlarca kutsal sayılıyor, çünkü gölle birlikte bu yer, Kenan diyarına gitmeden önce İbrahim'in mülkiyetindeymiş. Bundan dolayı burası, Müslümanlar için de önemli bir kutsal yerdir. Bu eski caminin arkasında, etrafı duvarlarla değil de, çınar, dut, zeytin ve diğer ağaçlarla çevrili küçük bir su havuzu daha var. Her iki havuz, güney taraflarında akan birçok kaynaktan besleniyor.

Oradan yukarıya, harabe halindeki kaleye tırmandık. Oradaki iki yüksek sütun hâlâ ayakta duruyor. Birinin üzerinde, yukarıda bir Estrangela yazıt var; bu yazıttan sadece şu kelimeleri okuyabildim:

"...**Ma'nu kızı kraliçe**..."⁴⁵ Kent surlarında da aynı şekilde eski Süryanice yazılar bulunuyormuş; maalesef onları arayacak zamanım yoktu. Kaleden, kent ve civarının göz kamaştırıcı bir manzarası görülebilir. Kalenin güney tarafında kayadan oyma uzun ve çok derin bir hendek var. Kalede ve kayanın yanında, gezim boyunca ilk ve tek olarak görmüş olduğum *Unutmabeni Çiçeği* buldum.

Oradan kentin dışında batı tarafındaki Aziz Efraim'in mezarına gittik. Burası bir Ermeni manastırının içindedir ve kilisesi Aziz Sargis (Sergius)'e vakfedilmiş. Aşağıda bodrumdaki Aziz Efraim'in mezarı taştan oyulmuş. Üzerinde, hâlâ bir yazıt varmış gibi görünen küçük bir taş var. Bu

⁴⁵ Bu yazıtın tam metni şöyledir: "**Ben askeri ko(mutan) Barş(.....)'ın oğlu Aftuha. Bu sütunu ve üzerindeki heykeli Veliht Prens Ma'nu kızı, (.....)'nun eşi, hanımefendim (ve velinimetim) Kraliçe Şalmet için yaptım.**"

mezar, Süryani (Yakubilere) aittir. Yaşlı ve hasta bir kadın, mezarın yanına oturmuş ve azizden hastalığı için şifa umuyordu. Mezarın üzerinde karanlığı biraz aydınlatan küçük bir kafes pencere bulunuyor. Mezarın önünde, duvara yakın taştan yontulmuş bir sütun var. Herkes, bu aradaki sütunla duvar arasından geçmeyi deniyor. Mezarın yanında, dışarıdan kaleye kadar devam eden uzun bir mağaranın girişi var.

Manastırın batısında biraz uzakta, bir kaya mezarını ziyaret ettik. Ortasındaki fonda, birbirlerine karşılıklı bir şekilde duran taştan yontulmuş bir erkek ve bir kadın kabartması bulunuyor. Muhtemelen Roma döneminden kalma. Kalenin güney tarafındaki kayada, Dara ve Kudüs'tekilere benzeyen birçok kaya mezarı gördük. Bunların etrafı bağlarla çevriliydi.

Urfa'nın esas olarak 4 kapısı vardı. **1) Samsat Kapısı** (Samsat buradan 9 saat uzaktaymış), **2) Bey Kapısı** **3) Harran Kapısı**. Kente bu kapıdan girmiştik. **4) Aslanlı Kapı**. Kapının iki yanında taştan yontulmuş aslanlar bulunduğu için öyle söyleniyor. Aziz Efraim'in mezarına beşinci bir kapıdan gittik. "**Sakıb Efendi'nin Kapısı**" olarak çağrılan bu kapıyı, buradaki bu Türk büyüğü yaklaşık 5 yıl önce muhtemelen kendi rahatlığı için yaptırmıştır. Çünkü o, oradaki bağ ve güzel bir köşkün sahibidir. Daha sonra Samsat Kapısı'ndan kente geri döndük ve yanında eski iri bir çan kulesi duran Ulu Cami'ye gittik.

Öğleden önce havada sıkıcı bir sıcaklık vardı. Öğleden sonraki uzun sürmeyen bir kasırga buna son verdi.

Oldukça uzun süren gezintimizden geri döndüğümüzde, yola çıkmak için hazırlık yaptık. Her iki rehberim, eşyalarımız ve hizmetçimiz için hayvan ve ihtiyaçları temin etmenin zorluğundan dolayı Urfa'da bir günden fazla kalmak istemediler.

Konak sahibimiz katırcıbaşını çağırttı. O, kısa zamanda kentte katır bulamayacağını ve eşyalarımızın da bunun için ağır olduğunu belirterek, bize düşüncesini bildirdi. Biz, oradan her biri 80 kuruşa deve ve tanesi 60 kuruşa olmak üzere katır, yani Halep'e kadar 6 deve ve 7 katır kiralamaya kararlıydık. Katırcıbaşı, bunları bize temin edeceğine dair söz verdi. Fakat o sözünde durmadığı için Bay Loftus, kendisi istemediği halde ilgili makama başvurdu. 6 aydan beri 4 Türk ağası ile Urfa'ya gelip yerleşen ve halkı sömüren Bican Paşa'ya elindeki fermanı göndererek ondan yardım istedi. Biraz sonra da bir Kavasbaşı⁴⁶ geldi ve hayvanları temin edeceğine dair söz verdi. Kısa bir süre sonra geri döndü, hayvanları temin ettiğini ve ertesi gün oldukça erkenden hazır olacaklarına dair bize güvence verdi.

Akşamleyin, en eski Kapüsen'den⁴⁷ biri, emri altındaki birkaç kişi ile bizi ziyarete geldi. O Kapüsen, 14 yıldan beri Urfa'daymış ve yanındaki iki kişiyle birlikte bir manastır da kurmuştu. Onlar, bir okul da inşa etmişler ve 20-30 Yakubi ve Ermeni aileye de mezhep değiştirtmişler. O da aynı bizim gibi, yani ertesi gün Siverek'e gitmek düşüncesinde idi. Onlar orada, 2-3 Ermeni ailesine mezhep değiştirtmişler, ancak manastırları yokmuş. Sadece zaman zaman Urfa'dan birisi oraya gidiyormuş. Kapüsen, oldukça iyi eğitim almış gibi görünüyordu.

⁴⁶ Elçilik ve konsolosluklarda koruma memuru.

⁴⁷ "Bir lokma, bir hırka" felsefesi ile yaşamış "Kapüsen" mezhebinin rahipleri. Katır sırtında köy köy gezen Kapüsen rahipleri, Urfa bölgesinde Hıristiyanlık propagandası yapmışlar ve Hıristiyanların Müslüman olmalarını engellemek için çalışmalarda bulunmuşlardır. Kapüsen rahipleri, 1830'lü yıllarda Urfa'ya gelmişler ve 1856'da bir kilise inşa etmişlerdir.

Urfa'da ne Süryanice ve ne de Ermenice bir Kodeks⁴⁸ bulunmadığını duymuştum. Sadece **Maktebanus Sabne Kroniği**'nin Süryanice bir nüshası vardı. Aslını Deyr'üz-Za'feran'da görmüştüm. Buradaki Süryani dilinde idi, ancak tam değildi. Buna rağmen güzel bir Kodeks, fakat satılık değildi. O, kilisenin mülkiyetinde olan birkaç el yazmasından sadece biri idi. Diyarbakır'da daha çok elyazması bulunuyormuş.

Halep ve birçok yerdeki gibi Urfa'da da yerel sivilceler var. Fakat buradakiler kendine özgü bir türde. Her çocuk onlara 2 veya 3 yaşındayken sahip oluyor ve onları 2-3 ay yanında saklıyor. Onlara "Urfa Çıbanı"⁴⁹ deniliyormuş. Yetişkinlerde ve 2-3 aylığına bir konaklama yapanlarda görülüyor. Çıbanların hava yardımıyla meydana geldiği ve ayrıca çok sağlıklı olduğu iddia ediliyor. Onlara karşı özel bir ilaç olan **Bogla** isimli kurt sütü de kullanılıyormuş.

Bana denildiğine göre, **Na'man** isimli kırmızı haşhaşın çiçeği cilt üzerine sıkıca bağlandığı takdirde de bir kabartı ortaya çıkıyormuş.

Burada birçok ipekböceği yetiştiriliyor, fakat ipek işlenmeden Halep'e gönderiliyor. Urfa'nın beyaz ve kırmızı yünden yapılan kumaşları ünlüdür.

Urfa'nın güney tarafındaki dağ silsilesinin adı "**Cebel-i Urfa**" yani Urfa Dağları'dır. Aynı yerde, güneydoğu yönünde de eski Harran duruyor.

⁴⁸ Eski el yazması kitap.

⁴⁹ Doğrusu "**Şark Çıbanı**"dır.

Urfa'nın nitelikli bir çimentosu var. At gübresiyle birlikte yakılan kireçten meydana geliyor ve taş gibi sert bir kitle meydana çıkıyormuş.

Urfa'dan Birecik'e Kadar Yolculuk

Ayın 24'ü salı günü, söz verilen yük hayvanlarını boşuna bekliyorduk. Birkaç saat sonra konak sahibimiz nihayet bizim için 14 katır sipariş ettiğini söyledi. Sonunda Kürt köylüleri, Kavas'ın şiddet kullanarak baskı yapması üzerine hayvanlarıyla geldiler. Fakat onlar paralarını almadan, ne bizi anlamak istiyorlar ne de daha erkenden çalışmak istiyorlardı. Bunun için, eğer Urfa'da bir kefil gösterirlerse, onlara paranın yarısını önceden vermeyi kararlaştırdık. Sonunda bu pazarlık yapıldı ve bu arada onlar da eşyaları kolaylıkla yüklediler. Fakat burada önceden seziliyordu ki, köylüler bizimle isteksizce geliyorlardı. Geceleyin belki de bizi bırakıp giderler veya firar edebilirlerdi. Bu yüzden vali bize, 12 süvari göndereceğine söz verdi. Ancak onların yerine sadece tek bir süvari geldi. Bu da bize yetiyordu ve aynı zamanda da cana yakındı. O, bize aynı zamanda rehber olarak da hizmet edebilecekti.

Saat 12'de, at sırtında eğri büğrü, kötü bazalt parçaları ve kireç taşlarıyla döşeli dar sokaklardan geçerek Samsat Kapısı'na doğru zahmetle ilerlemeye çalışıyorduk. Önce batı, daha sonra güneybatı yönünde, büyük yassı ve geniş taşlarından dolayı tehlikeli olan yüksek dağlardan yukarıya doğru zahmetle çıktık. Birçok sarnıcın yanından geçerek geldik. Yukarıda en yüksek tepede büyük bir bazalt tarlası ve bundan başka biraz daha alçak kireçtaşı bulduk ve sonunda saat 5'te bir sarnıcın yakınındaki yaylada durduk. Sağ

tarafımızda bir dağın tepesindeki **Kobak Köyü**'nün birkaç evini görüyorduk.

25 Nisan Çarşamba günü saat 6.30 sularında kamp yerimizden hareket ettik ve yine aynı doğrultuda, batı ve güneybatı yönünde yokuş yukarı ve yokuş aşağı, kısmen zahmetli yollarda ve büyük yassı kireç taşları üzerinde at sırtında gittik. En yüksek tepelerde yeniden nadiren az olmakla birlikte birçok bazalt görüyorduk. Göçmen Kürtler bizimle karşılaşıyorlardı. Onlar, yazın çadırda yaşamak için taşınabilen bütün mal ve mülkleriyle ikametgâhlarını terk ediyorlarmış.

Birçok hayratın yanından geçerek saat 10.30 sularında, birbirlerine benzer konik yapıların bulunduğu **Çarmelik Köyü**'ne ulaştık. Yolun solunda, 4 kubbeli küçük bir caminin karşısında bulunan hanın gölgesinde konakladık. Köy de yolun solundadır. Caminin arkasındaki tepede, deve, eşek, sığır, koyun ve keçi sürüleri otlanıyordu. Uzunca bir kahvaltı yaptık ve muhtemelen 1 saat sonra tekrar hareket ettik.

Ondan sonra, bir tepenin batısındaki, aynen bir Kürt köyü gibi konik yapıların ve sığır sürülerinin bulunduğu **Haydarahmet Köyü**'ne kadar at sırtında gittik. Buraya öğleden sonra saat 3 sularında ulaştık. Hava sıkıcı bir şekilde sıcaktı. Burada çok iyi su bulunuyormuş. Bir sarnıç ve biraz aşağıda çadırımızı kurduğumuz yerde küçük bir akarsu bulduk, ancak ne yazık ki, su kurbağa larvalarıyla doluydu. Susuzluktan yanmış olduğumdan sadece biraz içebildim.

Akşamleyin, çadırda bir Gergedan Böceği yakaladım.

Birecik'ten Halep'e Yolculuk

Ertesi sabah saat 6'da yola çıktık ve daha çok kuzeybatı yönünde gittik. Önce basık arazi üzerinde, daha sonra yassı çakıl taşı karışmış kireçtaşından oluşan önemli tepeler üzerinde gittik. 2-3 saat sonra yüksek bir dağa çıkan büyük bir kervana rastladık. 300 katır ve birçok deveden oluşan bu kervan Musul'a gidiyordu. Kervanda 3 Avrupalıyı gördük. Şam'daki Sardunya Konsolosunun kardeşi Bay Markopoli, Musul'daki Fransız Konsolosluğu'nun yeni başkanı ve diğeri ise yaşlı bir Fransız idi. 2 Türk bayan da bir katırın üzerindeki mahfilin içindeydiler. Bir sarnıcın yanında durduk; kısa bir selamlaşma ve biraz uzun süren sohbetten sonra üstünde kireç taşı bulunan zahmetli yollarda ve oradan da tekrar dağın diğer tarafında en yüksekte olan bazalt kısmından gittik.

Oradan bir akarsuyun yanına kadar indik ve kahvaltımızı yaptık. Ondan sonra, önceden geçmiş olduğumuz gidişimiz üzerindeki yola geldik. Bir sarnıcın yanından geçerek tekrar yokuş yukarı ve nihayet 2 saat boyunca Birecik'e kadar yokuş aşağı gittik. Kahvaltı yaptığımız yerde büyük miktarda ilginç kuşlar gördük. Hizmetçim katırcı Kahhan hiç benzememelerine rağmen onlara kartal diyordu. Onlar, su kuşları olmalıydı. Tamamıyla siyah renkli bir tür, başlarında horozibiği veya taç var ve tavuklarımızın büyüklüğünde idiler.⁵⁰

Birecik'e dik bir yoldan aşağıya doğru inerek, saat 12.30'da ulaştık. Burada, Antep'li olup bir zamanlar Amerikalı Misyoner Schneider (Şnaydır) sayesinde mezhep değiştirmiş

⁵⁰ Petermann, burada Birecik'te yaşayan "**Kelaynak**" kuşlarından bahsediyor.

olan ve 6 aile ile Birecik'te yaşayan Protestan bir Ermeniye hitap ettim. Onların küçük bir okulları ve yerli bir Diakonları⁵¹ var. Burada eski Ermeni inançlarına sahip olan sadece 12 aile oturuyor. Suyun öbür tarafına geçmemiz oldukça uzun sürdü. Saat 3 sularında, önceki karantinadan uzak olmayan mezar alanı üzerindeki kamp alanımıza ancak ulaştık. Burada, Musul'dan gelen ve vatanına dönmekte olan iki İtalyan Kapüsen'den biri de bulunuyordu. O, Halep'e kadar bizimle seyahat etti. Akşamleyin kısa süren bir yağmur yağmıştı. Bugün hava yine çok sıcaktı. Öğleden sonra tekrar yağmur yağmaya başladı.

27 Nisan Cuma günü sabah 5.30'da yola çıkarak, önce güney, daha sonra batı yönünde at sırtında gittik. 1 saat sonra *Tell Meyan* yanından geçtik ve 4 saat sonra da güçlü akan ve derin olan *Maye Nizip* (Nizip Suyu)'te idik.

⁵¹ "Diakon" Protestan sağlık görevlisi-yardımcı rahip.

ALMAN ORYANTALİST EDUARD SACHAU'UN SEYAHATNAMESİNDE BİRECİK VE SURUÇ

Karl Eduard Sachau (1845-1930). Alman oryantalist. Sachau (okunuşu Zahav)

1872 yılında Viyana Üniversitesi'nde profesör oldu. 1876'da Berlin Üniversitesi'ne geçti ve 1887'de Oryantal Diller Semineri'ne Müdür olarak atandı. Yakın Doğu'ya seyahatler yaptı. Onun Süryanice ve diğer Aramice diyalektleri üzerine yaptığı çalışmaları dikkate değerdir. O, el-Biruni üzerine uzmanlaşmış ve onun "**Kitab-ül Hind**" adlı eserini tercüme etmiştir. 1879 yılında bölgeye gelen Sachau, Birecik, Suruç ve Urfa'daki gözlemlerini anlattığı "**Reise Mesopotamien**" eserini 1883 yılında yayınlamıştır. Urfa bölgesi ile ilgili en geniş seyahat notları Sachau'un gözlemleridir. İlgili bölümler tarafımızdan tercüme edilmiştir.

HALEP'TEN URFA'YA KADAR SEYAHAT

Birecik

Birecik'in 6000 evden oluştuğu söyleniyor. Doğu'ya ait bir tahminle oturanların sayısı 30.000 kişiden oluştuğu meydana çıkmış oluyor. Bu rakam biraz yüksek tahmin edilmiş olmalı.

Kent, Suriye ve Mezopotamya'nın bütün ticaret, taşıma ve ulaşımıyla ilgili birkaç geçiş noktasının bulunduğu ve Akdeniz sahillerinden doğuya doğru giden her şey Birecik'ten geçtiği için önem arz ediyor. Birecik'in pazarını, seyahat eden yabancıların eşyalarıyla, köylü ve bedevilerin ihtiyaç duyduğu gıda maddeleri, giyim eşyaları, deri eşya, kalın sicim ve kap kacakla dolu buldum. Kentin tek bir hanı var, o da bu giriş çıkışı yapanlar için çok küçük. Çok sık seyahat edenler kentin yukarısındaki kayadan oyulmuş geniş bir mağaraya yerleşmek zorundalar.

Kente, biri dışarıda, diğeri kent içinde olmak üzere iki kaynaktan çok güzel bir su geliyor. Bunlar dağ aralarındaki küçük derelerden aşağıya doğru akarlar.

Halep vilayetine ait Birecik'te bir kaymakam var, ancak elindeki zaptiye sayısı az miktarda olduğu için gezginlerin yanına veremiyor. Oradaki Halepli Zaptiye, yeni gelen erleri de eşlik etmek için bırakmıyor. Kaymakama, Urfa yolculuğunda rehber olmak üzere bir zaptiye vermesi için rica ettim, ancak red cevabı aldım, boşuna başvuruda bulunmuştum.

Salı günü şafak doğarken, Halep'teki valiye telgraf çekeceğim diyerek tehdit ettim. İşte o zaman istenmeyen bir zaptiye görüldü. O hiç şüphesiz daha önce eşkıyalar için bir bekçi ve resmi güvenliği temin etmiş olabilirdi. Yırtık elbise ve çizmelerle, grubumun arkasında komik bir iskelet gibi zayıflamış olan beygirin üzerinde güçlkle ilerliyordu. Maalesef ne yolu ve ne de hâlâ köylerin adlarını tanıyordu. Adı İbo olan (İbrahim'in kısaltılmışı) bu adam bana kayda değer hiçbir yardımda bulunmadı. Bahşişini Urfa'da alacaktı. Bir ara yabancıların önünde biraz oynadı. Eline geçenle hemen yeni bir aba satın aldı ve çizmelerini tamire bıraktı.

Birecik kalesi, kentin ortasında, ayırık duran kayalar üzerinde duruyor ve surların ıssız yıkıntıları ve tek tük yapılar bulunuyor. Onların arasında kentin diğer bölümüyle bağlantısını sağlayan bir köprü yok ve yol kaya tarafında yukarıya doğru sarp olduğundan deneyerek yukarıya tırmanmak zorundaydım. Vaktiyle yolculardan, kalenin üzerinde çok tanınmamış seçilen bir yere ve noktaya bırakılan silahlar, ya çalınmış veya moloz altına gömülmüştür. Kale dağının güney kısmında bulunan bir kapı üzerinde iki eski bir Arapça kitabenin altında, aşağı kısımdakini kolay ayırt edilebilir şekilde göremedim. Son bölümün iki tarafında, taştan oyulmuş birer aslan ayakta duruyor. Yazıta göre kale, Halep hükümdarı el-Melik ez-Zahir'in saltanatı döneminde (1183-1216) restore edilmiştir. Yapı, Menbic'deki **Kal'at Necm** (Yıldız Kalesi) ve Halep Kalesi'ni hatırlatır.

2 Aralık Salı günü sabah 8.30'da Birecik'i terk ettik ve 20 dakika sonra, kentin arkasındaki zirvede, küçük berrak bir akarsuyun yanında bulunuyorduk. Çeyrek saat sonra tekrar güneydoğuya doğru yola çıktık. Birecik ovası, bir yarım daire dağ silsilesi içindedir ve Fırat yanına dayanarak kapatılmıştır. Kuzeyde, kıyı şeridinden başlayıp Rumkale karşısında kaybolan bir dağ silsilesi görülebilir. Bu dağlarla Urfa yolu birleşmiştir ve verimli ova Birecik'in kuzey ve kuzeydoğusunda sınırlanmıştır.

Doğuda Urfa yoluna eşlik eden dağlar; doğu güneydoğuda birbirine bağlı Arap Dağı, güneydoğuda uzakta, batıya doğru Fırat'a kadar çizilen Suruç Dağları yükselir. Coğrafi bölge dağ ve nehir arasında dalgalı bir arazide olduğu için az verimlidir. Ekilip biçilmediğinden sadece koyun ve keçi sürüleri için otlak olarak kullanılmıştır. Bu biraz taşlı araziler, Fırat'ın verimlilikte dolu olan ve her yeri ekip biçilebilen vadilerine karşı bir çelişki oluşturur. Daha sonra saat 9.04'de, sağ tarafta Birecik'in aşağısında Fırat'ın köylerine

giden bir yola geçtik. Saat 9.20'de üç yolun kesiştiği bir noktaya geldik. Bunlardan biri doğu kuzeydoğuya 22 saatte Çarmelik üzerinden Urfa'ya, bir diğeri güneydoğu yönünde Suruç arazisine yol gösteriyor. Ortada uzayıp giden üçüncü bir yol ise diğer iki yolun ortasında bulunuyor ve doğru Arap Dağı'na götürüyor. En sondaki yolu tuttum, çünkü diğer yollar henüz iyi yapılmamıştı. Saat 10.57'de Arap Dağı'na ulaştım. 600 ayaktan daha yüksekte bulunuyor, Birecik'in kayadan oyulmuş hanı gibi. Arasında çok geniş olmayan bir geçit, yukarıya doğu güneydoğuya iyi sayılan yollarda at sırtında gidilebilir. Saat 11.35'de 1200 ayak yüksekliğindeki zirvede bir kuyunun yanında güzel sulu ve yakında **Karadağ Köyü**'nün bulunduğu bir yolun solunda bulunuyorduk.

Gözümüzün önünde, siyahlı-kahverengili yayılmış bir ova, her yerde özenle ekili verimli tarlalar, Kuzey Suriye'de bulunan İbrahim Paşa'nın ordusu için en önemli şey olan yiyeceğin sağlandığı ve bolca bir hububat yatağı olan eski Suriye ülkesi Suruç bulunuyordu. Tarlalarda filizlenmiş buğdayların ilk yeşilliği daha şimdiden görülebiliyordu. Bu ovanın sınırlarının hertarafı dağ zinciriyle doluydu. Ama arazinin bütün düz bölümündeki büyüklü ve küçüklü ovaların etrafı da dağlarla çevriliydi. Biz ve atlarımız su içtikten sonra, saat 11.52'de atlara binerek tekrar güneydoğu yönüne doğru gittik. Bir saat sonra, bir çeyrek saat mesafede solda bir tepe ve yanında **Tell Cerdo** adında bir köyü gördük. Köy bir ovanın ortasında yükseliyor ve doğuya doğru ovanın daha yüksek bölümüyle bağlantıyor. Tell Cerdo'da Şeyh Muhammed adlı bir Müslüman evliyasının mezarı bulunuyor.

Öğle arasından sonra, saat 13.25'den 13.36'ya kadar doğu yönünde at sırtında gittik ve saat 14.55'de **Emirhan Köyü** yanında mola verdik. Köy, kuzey ve doğu yönünde önemsiz kayalık bir tepenin üzerinde bulunuyor, Arap Dağı'nın zirvesinden biraz daha alçak, yaklaşık 4-500 ayak

yükseklğinde. Düz damlarla donatılmış kulübeler, tarla taşları ve balçıkla yapılmıştır. Evlerin yanında birkaç çadır da bulunuyor. Bir kaymakamın ikâmet ettiği Suruç Köyü, buradan 4-5 saat uzakta bulunuyor olmalı. Arap Dağı sırasınca her yerde düzene koyulmuş, sadece böyle birkaç köy gözümüne çarptı. Emirhan'a benzer çok sayıda köy bulunuyor olmalı, fakat onların hepsi ihtimalki düzlüklerde ve dağ zincirlerinin arkasında gizlenmişti; Öyleki, güzergâhımızdan bile göremiyorduk.

Şu günler, düzenli olarak arazinin durumu hakkında ilginç bir kavrayış sağlıyordu. Daha önce de bana at sırtında kaya bağlantısı üzerindeki humus topraklı Arap Dağı'na çıkmak düşmüştü; Birecik ovasındaki gibi bir başka renk idi, oradaki zeminin çok verimli olduğu görünüyordu ve bütün her şey çimenler ve yeşilliklerle örtülüydü. Birecik ovası arazisi boyunca, kesin olarak kuru ve verimsizdir, bundan başka Arap Dağı'nın siyah renkli kayası, Birecik boyunca Fırat kıyı şeridi ve Urfa yolu beyazımsı-kahverengi kireç taşıdır. En yakın izleme ile Arap Dağı'nın jeolojik bir sınır hattı oluşturduğu görüldü. Suruç bazalt arazisinin sınırı, Fırat kenarının kirecine karşı ve tanınmış humus gibi volkanik yörelerde olağanüstü verimli olduğu gibi burada da böyledir. Fakat Karacadağ örneğinde olduğu gibi kaya kitleler diğerlerine göre daha ağır basar. Suruç'ta ovalar ve yanındaki de özellikle kuzeybatıda, kuzeyde ve doğuda diğerlerine göre daha ağır basarlar.

Suruç

Suruç'un 400 köyü bulunuyor. Halkın içinde Süryaniler çok değil, özellikle Berâzi Aşireti'ne ait Kürtler bulunuyor. Onlar da çok cesur ve çok iyi bir asker olabilmeleri için

Kürtçe ve Türkçe konuşuyorlar. Onlar Arap bedevileri olan Şemmar aşiretiyle birlikte yaşıyorlar. Devam eden düşmanlığa rağmen develerini genellikle Berâzilerin arazisinde otlatmak istiyorlar.

Berâzilerin giyimlerinde, özellikle kadın giysisinde kırmızı renk diğerlerine göre daha ağır basmakla birlikte genç kızlar, çevresinde bir kumaşla Türk fesi takarlar. Kürt ve Arap giysisi arasında önemli bir fark şudur: Kürtler normal olarak herhangi biçimde bir ayakkabı giyerler; buna karşın Araplar, özellikle bedeviler (şehirde görülen, kırmızı veya sarı deriden yapılmış geniş bir çizme giyen bir Şeyh hariç tutulursa) daima yalın ayak dolaşırlar. Kürtler pantolon giyerler, buna karşı Bedeviler giymezler. Fakat çöl Araplarına kusursuzca benzeyen öyle Kürt aşiretleri var ki, dilin dışında onlardan pek farklı değiller (Karacok Dağı ve Sincar Dağları arasındaki *Cerceriyyeler* gibi). Berazi başlığı, çoğu kez etrafı bir bezle çevrili, beyaz keçeden yapılmış bir ter başlığından meydana gelir. Kürt süvarisi seyahatte iken kabarık bir aba içine bürünmüş bir vaziyette ve bedeviler gibi uzun mızrağı da omzundadır. Dikkatimi çeken bir şey daha vardı ki, bedeviler kuyunun yanında, hayvanları için su çekerken daima şarkı söylerler. Kürtlerin bu veya başka bir bahaneyle şarkı söylediklerini duymadım.

3 Aralık Çarşamba günü sabah saat 8.12'de Emirhan'ı terk ettik ve doğuya, biraz daha yüksek bir kaya kütlesi ile kaplı küçük bir bölgeye at sırtında gittik. Kuzeyden güneye uzanan Emirhan ovasının arkasını büyük ve geniş ova ayırmıştır. Saat 8.54'de bu kaya bölgesinin doğusuna ulaştık ve önümüzde şimdi daha çok bir mil uzunluğundaki kare gibi büyük bir ova gördük. Her yer ekilip biçilmiş ve çok sayıda köyle işgal edilmişti. Ovanın boyu kuzeybatıdan güneydo-

ğuya olup genişliğine göre daha büyüktür. Hemen hemen her yeri yeşilliklerle doldurulmuştur, sadece güneydoğu kısmında biraz açıklık görülür. Orada, gördüğümüz bütün köylerin isimleri hakkında bana bilgi verecek kılavuz sağlayamadan yola koyulduğumuzdan, köylerle ilgili bazı şeyleri not edemedim. Bu bölgenin evleri kubbeli ve sadece balçık-tan olup saman ve taşla karıştırılarak yapılmıştır. Taşlı alanın doğusundan saat 8.54'de geçerek doğuya giden bir yola koyulduk ve ovanın içinden geçerek doğu kuzeydoğudan bir yandan bir yana at sırtında gittik.

Saat 9.22'de **Timn Ali Köyü**'nü geçtik, bunun kuzeydoğu tarafında küçük bir akarsu bulunuyordu. Yarım saat sonra tepeye ve (**Karuk** olarak çağrılan) **Karahöyük Köyü**'ne geldik. Tepede büyük yontulmuş bazalt blokları bulunuyor ve köyün güneydoğusunda küçük bir akarsuyun üzerinde yıkılmış bir köprü kemeri yol gösteriyor. Karahöyük, eski bir yerleşim yeri oluşuyla bende izlenim bıraktı.

Saat 10.35'da **Mizhacar Köyü**'ne geldik ve kuzeyde beyaz kireçtaşından yapılmış olduğu anlaşılan köprü bize göre Urfa yoluna daha yakın. Saat 11.15'de batıda bir tepede bulunan **Mzebil Köyü**'ne (manası *Küçük Gübrelük*) ulaştık ve yaklaşık bu ovanın batı sınırında çok sayıda, tahminen aynı ölçüde birçok eski yerleşim yeriyle dolu ve ayrılmış bulunan tepeler yükseliyor. Rotamın en aşağı bölümü, Karahöyük ve Mizhacar arasındaki Mzebil'den engebeli arazi, kayalık ve rampa başlıyor. Yolun solunda, yağmur döneminde önemli bir akarsu yatağı olabilen bir vadinin güzergâhını izledik. Çeyrek saat sonra 11.43'de solda uzakta **Harabereş Köyü**'nü gördük ve köye ulaştık. Yarım saat sonra, bir saat kadar mola verdiğimiz **Sarım Köyü**'ne geldik. Saat 1.07'de at sırtında dere yatağı arasın-

dan doğu-kuzeydoğuya doğru gittik. Saat 1.20'de kendimizi ovanın 400 ayak yukarısında kayalık bir tepe üzerinde bulduk ve saat 1.54'de bir kuyuya ulaştık, bunun güneyinde **Merkiş Köyü** bulunuyor.

Gezimiz istediğimiz gibi gitmiyordu. Üstü başı perişan Birecikli Zaptiye İbo, bölgeyi iyi tanıdığına ve kılavuz olarak hizmet edebileceğine o kadar ısrar etmişti ki, bundan dolayı başka bir kılavuzu işe almaya gerek görmemiştim. Ancak kısa süre sonra onun büsbütün bilgisiz olduğu anlaşıldı. Gravürdeki haritalarım da beni talihsizlikle yüzüstü bıraktı. Böyle koşullar altında Merkiş'te kalmak zorundaydım. Fakat grubum orada hayvanlarımız için siparişim olan arpanın köyde bulunmadığı haberini getirdi. En az üç gün yetecek olan arpayı Birecik'ten birlikte götürmemiştik. Böylece, herhangi bir köyde arpa bulmayı umarak yolumuza devam etmek zorundaydık.

Saat 2.15'de sağda birkaç mesafede çift süren bir köylüyü gördüm. Yoldan çıkıp güney-güneydoğuya doğru tarlanın üzerinde gidiyorduk. Köylünün, yolcuların köyüne yerleşmesi ile ilgili korkusu vardı. Böylece at sırtında daha uzağa gittik ve yakın bir zamanda saat 3'de, kaya bir tepenin arkasında bulunan ve birkaç kulübesi olan **Beso** adlı bir Ermeni köyüne ulaştık. Burada ilk alacağımız şeyler ihtiyacımız olan su ve arpa idi. Köyün yakınında başka bir köy olmadığından daha fazla yol ve patika kat edeceğimizi bildiğimiz için köyde kalmaya karar verdik ve zavallı atlarımız, katırlarımız ve eşeklerimizle gelecek öğleden sonraya, Urfa ile ilgili bilgiler gelinceye kadar köyde kalmaya karar verdik.

Buradaki çiftçi de Ermenidir. Onlar su ihtiyaçlarını tabii bir kayadan oyulmuş bir sarnıçtan karşılıyorlar. Sarnıcın

çevresi yuvarlak biçimde. En yavaş ses bile sarnıcın ağzından içeriye doğru mükemmel bir şekilde fısıltılı bir eko yapıyor. Beso Köyü'nün dışında ikinci bir küçük köy var. O da sadece yarım saat uzakta olan Ermeni **Harabsor Köyü**. Berazi Kürtleri buradaki Ermenileri tehdit ediyorlar. İlk önceleri Germuş'ten⁵² gelen 10 kişilik grup onların hayvanlarını çalmış ve onlara kötü davranmışlar. Ermeniler de Urfa'ya giderek resmi makamlara şikâyetle bulduklarında, gâvur ve Ermeni olduklarından dolayı kendilerine yüz verilmemiştir.

Akşamleyin köyün ağasını gördük. Bir zamanlar ağır hasta imiş, şimdi iyi, 80 yaşının üzerinde ve saçları aklaşmış. Akşam yemeği için bana küçük bir çanak buğday getirdi. Bana anlattıklarına göre bu Ermeni köylü çok acıklı bir hayat yaşamış. Onlar Ermenice ve Kürtçe konuşuyorlar. Kiliseleri ve din adamları yok.

4 Aralık Perşembe günü saat 8'de köydeki birkaç gençle birlikte Beso'yu terk ettik. Gelecek konaklama yerimiz Urfa yolu idi.

⁵² Urfa'nın kuzeydoğusundaki büyük bir Ermeni köyü. Köyde, 1920 yılı öncesi Ermenilerine ait sağlam bir kilise ve kesme taşlarla yapılmış birçok konut harabesi mevcuttur.

İNGİLİZ GEZGİN E.B.SOANE'NİN NOTLARINDA BİRECİK, URFA VE SİVEREK

Binbaşı E.B.SOANE. (?-1923). İngiliz gezgini, siyasi yöneticisi ve istihbarat subayı.

Genç bir subay olarak, Soane ilk kez İran'a 1902 yılında gitti. Şiraz kentinde Farsça ve Kürtçe öğrendi. Şii İslam eğitimi aldı. Aynı zamanda Türkçe ve Arapça da konuşuyordu.

Soane, 1907 yılında Mezopotamya ve Kürdistan seyahatine çıktı. Önceden Müslüman olup Mirza Gulam Hüseyin Şirazi adını alan Soane, Süleymaniye ve Halepçe'ye gidip orada bölgedeki güçlü Caf Aşireti reisi Osman Bey'in karısı ünlü bir yönetici olan Adile Hanım'ı etkiledi ve onun kâtipliğini yaptı. Bağdat ve Mendeli'deki görevlerinden sonra İngilizler tarafından Xaneqin'i idare etmek üzere atandı. Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar kimliğini saklamayı başaran Soane, 1914 yılında İngilizlerin Irak'a girmeleri üzerine, İngiltere'nin bölgedeki "istihbarat subayı" olarak görev aldı.

Avustralya'da Lynette Lindfield ile tanışıp evlendikten sonra 1919 yılında Güney Kürdistan'a Birleşik Krallık adına yöneticilik yapmak için döndü. Bu sırada önceki bağlantılarını kullanarak civardaki aşiretlerin güvenini kazandı. 1923 yılında denizde tüberkülozdan öldü. Soane'nin yayınlanmış makale ve kitapları şunlardır:

"A Southern Kurdish Folksong in Kermanshah Dialect" *Journal Royal Asiatic Society*, 1909: 35-51; "Notes on a Kurdish Dialect, the Shadi Branch of Kermanji", *Journal Royal Asiatic Society*, 1909: 895-921; "Notes on a Kurdish Dialect, Sulaimania (Southern Turkish Kurdistan)", *Journal Royal Asiatic Society*, 1912: 891-940; *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise. With Historical Notes of the Kurdish Tribes and Chaldeans of Kurdistan*, London 1912; *Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language*, Londra 1913; *Elementary Kurmanji Grammar*, Bağdat 1919; *Kitab-i Awalamani Qiraat-i Kurdi*, ed. E.B.Soane, Bağdat 1920; "A Short Anthology of Guran Poetry", *Journal Royal Asiatic Society*, Ocak 1921: 57-81; "Notes on the Phonology of Southern Kurmanji", *Journal Royal Asiatic Society*, Nisan 1922: 191-226; "The Tale of Suto and Tato "Kurdish Text with Translation and Notes", by B.Nikitine and the late Major E. B. Soane, *Bulletin, School of Oriental Studies*, V. III, Pt. I, 1923.

**FIRAT'TAN DİCLE'YE EDESSA (URFA)
VE AMİD (DİYARBAKIR)⁵³**

(...) Ertesi sabah Menbic⁵⁴ten çok erken ayrıldık ve yolda giderken başka arabaların da burada gecelediklerini fark ettik.

(...) Çok dik bir yerden aşağı inerken hızımız kesilinceye kadar alçak tepelerin arasından birkaç saat iyi bir tempoyla gittik ve küçük bir tepeyi dönerken hayli fazla bir genişliği olan kızgın, telaşla akmakta olan Fırat aşağıda belirdi. Dolambaçlı ve tehlikeli yollardan geniş bir kıyıya vardığımızda henüz yeni gelmiş yarım düzine araba gördük ve zamanla Menbic'ten yola çıkmış bir grup araba gelip durdu; tamamı 12 olan bu arabalar sıraya girmiş ve atları eysersiz, daha çok ortasından ikiye bölünmüş yüksek pruvallı uzun bir gemiye benzeyen tekneyle karşı geçirilmeyi bekliyorlardı.

(...) Kalabalık yolcu grubu gecikmenin kaçınılmaz olduğunu görünce öncelikleri göz önünde bulundurarak dostça bir düzenleme yapmak istediler. Ne yazık ki arabaların yarısının Urfa Polis Şefi tarafından kendisini, eşyalarını ve ailenin kadınlarını taşımak için kiralanmış olduğunu

⁵³ Soane, Birecik, Urfa ve Siverek ile ilgili notları, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk. Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar*, (İngilizceden çev. Fahriye ADSAY, Avesta Yayınları, İstanbul 2007) adlı kitabının üçüncü bölümünde yukarıdaki başlık altında vermiştir. Soane'nin notlarında günün tarihi ve şehirler için özel başlıklar verilmemiştir, ancak onun 1909 yılında bölgemizden geçtiğini tahmin ediyoruz.

⁵⁴ Bugün Kuzey Suriye'de antik bir şehir. Ayı zamanda Haleb'in ilçesi. Roma dönemindeki adı "**Hierapolis Bambyce**." Türkçede **Münbiç** olarak bilinen bu şehir, Birecik'in 55 km. güneyindedir.

öğrendik ve -yol arkadaşlarının söylediğine göre- şimdiye kadar çok da aceleci davranmayan polis şefi kılıcını savurarak karşıya geçmeyi bir düzene sokmaya çalışan bizlere döndü ve şirketi, öncelik konusunda zaten ipucu olması gereken kendi varlığı sırasında bu tür bir düzenlemeyi teklif ettiği için azarladı.

Bütün eşyaları ve kadınlarla beraber ilk önce o gidecekti ve kendisine para verenler de verdikleri miktara göre onu takip edeceklerdi. Türk ve Ermeni sürücüler huysuz görünüşü ve saldırgan tutumundan öylesine ürkmüşlerdi ki çoğu -parayla sıra alma teklifini duymazdan gelerek- biraz öteye gidip, bir an önce uzaklaşmasından memnun bir halde öğle yemeğini yemeye başladılar. Yine de para sızdırma girişimlerinden gözü korkup parayı ödeyen iki araba dolusu Urfalı Hıristiyan parayı ödeyip bir öğle sonrası boyunca karşıya geçtiler.

Geride kalanlarımız kimin önce gitmesi gerektiğini düzenledik ve beklememiz gereken saatleri Doğu'da boş zamanı geçirmenin en iyi yolu olan uykuyla geçirdik.

Biz en sonuncular olarak karşıya geçmeden önce neredeyse güneş batmak üzereydi ve Fırat vadisinin geniş ovasında bulduk kendimizi. Her şeyi karşıya geçirdikten sonra koşulları bağlayıp yola çıktık. Kervansaraya vardığımızda. Buranın efendi, eşyaları ve onu takip edenlerle dolu olduğunu gördük; böylece bu kötü durum karşısında en iyisini yapıp yatacak daha iyi bir yer bulacağımıza dair şansımıza güvenip yola devam ettik.

Şoför yolun hemen kıyısındaki koni şeklinde çatıları olan bir grup evi gösterdiğinde, bir ovayı baştanbaşa geçmiş

ve ay ışığında yavaş yavaş tepelik bir bölgeden tırmanıyorduk ve ahaliyle konuşmak için durduk.

Görünüşe bakılırsa Arap olan iki iri yapılı adam dışarı çıktı, ancak daha bir düzine kelime konuşmuşlardı ki Kürt olduklarını anladık. Bu, şoförle benim burada kalmaya karar vermeme yardımcı oldu ve bu geceyi burada geçirmemizi kabul eden Kürtler, Ermeni, Türk veya Araplardan daha iyi ev sahipleridirler. En sonunda, bir grup çocuk ve koyun, kiler olduğu anlaşılan bir yerden çıkarılırken, buradaki en iyi odanın benim hizmetimde olduğu söylendi. Üç basamak çıkıp dar ve karanlık bir koridordan geçtikten sonra, yüksek koni çatılı yanmakta olan çalı çırpının dumanından görünmeyen bir odada buldum kendimi.

Kürtler, arkası kesilmeyen bir şakalaşma ve neşe içinde, birbirlerine çelme takarak eşyalarını içeriye taşıdılar ve hepsini odama koyup kendileri yerleştirdiler. Bu mezra yaklaşın 15 erkek ve kadın nüfusa sahipti ve beş dakika içinde bunların hepsi etrafıma toplandılar. Biri Türkçe biliyordu ve beni Türk zannederek Türkçesini bende deniyordu; ama onlara Türkçe anlamadığımı söyleyerek Kürtçe karşılık verince hayli hoşnut oldular ve beni bir Kürt kardeşleriymişim gibi selamladılar. Başka aşiretten olsa da (bunlar Milli Aşireti'ndendi) yine de bir vatandaştı ve bir misafir olarak davranılması gerekiyordu. Ve bu sade insanlar hemen o hoş kadim Kürt konukseverliğini sergilediler. Çok az şeyleri vardı, fakat en iyi kümes hayvanını ziyafet için kurban ettiler. On kişiye yetecek kadar yumurta da hazırlanmıştı. Ev sahibi olarak oturan muhtar dışında herkes bir şeylerle meşguldü. Biri odanın ortasında ateş yakıp keskin kokusuyla beraber kasvetli ortamı daha kasvetli hale getirdi; bir diğeri su getirdi –sert rüzgârda kuyuya gitmek için dışarıya çıkmama izin

vermeyeceklerdi. Biri çay için su ısıtırken, diğer arkadaşları kesilen kümes hayvanını yoldular ve pişirmeye başladılar. Arta kalan iyi pişmiş yumurtaları ertesi günkü yolculuğum için koydular. Bu sade ve samimi insanlara bu şekilde yük olduğum için utandım, bildiğim tek şey onların gözünü açmak için bulunabileceğim herhangi bir girişimin mutlak şüpheyile karşılaşacağıydı. Sadece onlarla değil bütün Suriye ile tek iletişim aracı Kürtçe olan bir adam hakkında ne düşünebilirlerdi? Diğer yandan, çay ve sigara gibi isimleri dışında hiç bilmedikleri lüks şeyler için gösterdikleri minnettarlığın vicdan azabımdan ağır geldiğini fark ettim.

Kürtler bir ırk olarak esprili ve şakacı, eşek şakalarını çok seven bir halk; fakat bunlar bu özellikleriyle şimdiye kadar görmüş olduklarımdan çok öteydiler. Sohbet devamlı kahkahalı gülüşlerle geçiyordu; meraklı oluşları, özel ifadeleri, her şeye dokunma alışkanlıklarına rağmen davranışlarının tamamı gayet net bir şekilde fazlasıyla samimi ve iyi ifade edilmiş, muhtemelen beddua edip hakaret ettikleri ve ağza alınmayacak birçok şakaya konu ettikleri Türkler dışında kimseyi rahatsız etmez. Saat 10 civarında yakışıklı bir adam olan muhtar herkesin tüymesini ve uyumama izin verilmesini istedi ve eski bir ateşli silahın sapıyla harekete geçerek yatmaya gittiler.

Genç bir kadın içeri girip sessizce ince bir sürgün demetiyle içeriyi süpürmeye başladığında yatmaya hazırlanıyordum. Doğal olarak oturdum ve biraz şaşkınlıkla onu seyretmeye başladım ve ara verip benimkinin yanına serdiği bir yatak çıkardığında bu şaşkınlığımı azalması. Neredeyse, açıkça odayı paylaşmak olan niyeti üzerine bir şey söyleyecek durumdaydım, ancak akşamki ahbablarımdan birinin içeriye girmesiyle durum kurtarılmış oldu. Beni otururken

gördü ve sanki az önce olup bitenler çok sıradan şeylermiş gibi niçin yatmadığımı sordu ve yarım ağızlı sorulara verdiği cevaplardan kendisinin ev sahibi, odayı süpürenin eşi olduğunu öğrendim ve yatmaya elverişli iki oda olduğu için geceyi benim yanımda geçireceklerdi. Bu prosedürü öylesine sakın ve gerçekçi bir tarzda anlatıyor ve yapılması çok normal bir şeymiş gibiydi ki, tamamen ataerkil bir gelenek olan bir şey üzerine bir şey söyleyemedim, söylemek de istemedim. Öğrendiğim bir şey de, bir Türk veya Arap olmam halinde bana arabada uyumamı söyleyecekleri oldu; ama Kürt olunca, özel oda verilmişti. Zavallı adam da, ev sahipliğinin bazı yazılı olmayan kurallarını bozmuş olabileceği ihtimaliyle biraz utandı, ama eşiyile birlikte rahat olmaları için elimden geleni yaptım ve gerçek anlamıyla birlikte yattık.

Sabahleyin erkenden kadın tarafından uyandırıldım, kocası hâlâ uyuyordu. Küçük eşyaları kendisi arabanın içine taşıdı ve sonradan iki-üç köylü gelip ağır eşyaları yüklediler. Son olarak muhtar göründü ve yola çıktığımızda, o yürekten elveda diyen kalın sesi kulaklarımda çınılıyordu. Bunlar karşılaştığım ilk Kürtlerdi; Türkiye ve İran'daki 125.000 mil karelik dağlarında yaşayan ve sınırlar dışındaki aşiretlerine rağmen Londra'dan sadece 14 günlük bir mesafede olan ama Ortadoğulu ırklar arasında en az tanınan büyük bir ırkın ileri karakollarıydılar. Her ne kadar Ortadoğu'daki ırkların en cesur, en bağımsız ve en akıllılarından biri olsalar da, sadece kan davaları ve korkunç bir eşkıyalık eğilimi kara lekeleriyle lanetlenmişler.

Bir sonraki durağa giden yolumuz, Ermeni ve Milli Aşiretlerinin yerleşik Kürtlerinin yaşadığı dalgalı bir ovardan geçiyordu.

(...) Varacağımız yer olan Çarmelik (Büyükhan), çamur içinde ilerlediğimiz ve hızımız saatte yaklaşık yarım mil olduğu için hiç azalmayacakmış gibi duran uzak bir mesafeden görülebiliyordu. Aniden bardaktan boşanırcasına yağan yağmurlar bölgenin üzerinde dolaşmaya başladılar. Sanki tepelerden inmişler -yoğun kara bulut merkezlerinden inen karanlık yağmur birlikleri- ve hızla dağlara ve üzerlerinde asılı duran katı bulut kütlelerine doğru ilerliyorlardı.

Çarmelik Köyü

Yine de günbatımıyla beraber Çarmelik'e vardık ve küçük bir oda tuttuk. Köy bir Kürt köyüydü ve halk arasında en fazla konuşulan şey, bu bölgeyi uzun süre etkisi altına almış meşhur soyguncu beyi İbrahim Paşa'ydı.

Bu kanun kaçağı (babasını çok kötü duruma getiren Türk ihanetinden öç almak için bu işi yapan) o kadar kötü karaktermiş ki, Kürt olsun Arap olsun aynı şekilde kendilerinden olduğunu inkâr ediyorlar; Kürtler onun Arap olduğunu, Araplar da Kürt olduğunu ileri sürüyorlar.

Kendisine katılan grup veya kabadayı ve hırsızlar farklı kökenlendendi; Türk, Ermeni, Kürt ve Arap. Hepsi onun sancağı altında hizmet ediyorlardı ve herhangi bir aşiret veya halk farkı gözetmediğinden dolayı kendi akrabalarının -Milli Aşireti Kürtleri- bile düşmanlığını kazanmıştı.

Türk egemenliğindeki her kurnaz soyguncu ve dolandırıcı gibi o da Sultan'ın onayını satın almış ve yerel kuvvetlerin onu yakalamaya yönelik tüm girişimlerini gülünç hale getirebiliyor ve getiriyor da. Çoğunlukla kuzeye Mezopotamya ovasındaki sınıra giderdi ancak, herkesi kendisinden korkuttuğu güneydeki Viranşehir ve Harran'da da

güçlüydü. Türkler kendilerini Meşrutiyet için hazırlamaya başladıkları dönemde bu güçlü eşkiya bir hileyle yakalandı ve öldürüldü ve heterojen eşkiya çetesi de dağıldı.

Çarmelik köylüler, adamlarının köye gelen yolcuları nasıl takip ettiklerini, en iyi odalarında ağırladıklarını, yemek verdiklerini ve dinlenmesini sağlayıp bir iki tütün çubuğu içirdikten sonra gezdirdiklerini, sakince yolcuların eşyalarını kendi arabalarına yüklediklerini ve onları sonraki en yakın yere götürdüklerini anlatıyorlardı. Yapacakları misillemelerden öylesine korkuyorlardı ki, -intikam amacıyla bir köyü yakıp yok ediyorlardı- hiç kimse karşı koymaya cesaret edemiyordu. Türk memurlar ve yetkililer de bu muamelelerine boyun eğmek zorunda kalıyorlardı ve öyle ki, ateşin etrafına dizilmiş kalabalık, nefret edilen bir ırka ait olmaktan dolayı gördükleri muameleden aldıkları yenilgiye katlandıklarını ifade ettiler.

Sonuçta, İbrahim Paşa'nın Kürt akıncı gruplarının en başarılısı ve sayıca en güçlü olanıydı. Bir diğeri, Güney Kürdistan'da daha sonra tanıştığım, sadece eşkiyalık yapmak ve öç almak için oluşturulmuş Hemawend grubuydu.

Güneş doğarken sel yataklarından yukarıya doğru yavaş yavaş çıkıyor ve tepelerin arasından ilerliyorduk. O çok bakımsız ülkede, İran'da, arabayla yüzlerce mil yol kat ettim, ama dürüst olmak gerekirse o ırzına geçilmiş ve mutsuz ülkedeki en kötü yollar Türkiye'dekilerle karşılaştırıldığında asfalt döşeli bulvarlar gibi kalıyordu.

(...) Saatlerce dar ve derin vadilerden tırmandık ve yamaçlardan gürültü patırtı içinde kaydık, sandık ve bilimum eşya sıkı sıkı bağlı olmalarına rağmen neredeyse düşüyorlardı.

(...) Orada burada taşlar arasında ekilmeye elverişli küçük tarlalar vardı ve bahar vadiler arasında kalmış daracık yerleri yeşillendirmişti. Bir sonraki durağımız olan Urfa'ya yaklaştığımızda şu anda boş olan eskiden içinde yaşanan mağaralar görülmeye başladı ve orada burada oymalı taşlar yerlerde yatıyordu. Yaklaşık iki mil boyunca içinden geçtiğimiz düz bir ovada, duvar ustaları için çamurun şimdiki yaygın olmadığı İslamiyet öncesi dönemle ilişkilendirilebilecek bir özellik taşıyan büyük kare bir yapının kalıntıları vardı.

Neyse ki yaşadığımız zorluklar aniden sona erdi, çünkü biraz sonra iyi yapılmış bir yolda bulduk kendimizi. Sanırım bu yol Suriye'de yapılmış tek yoldu ve o da Diyarbakır'a kadar olması düşünülen askeri ve ticari yol projesinin bir parçasıydı. Urfa'nın birkaç mil kuzeydoğusunda bu yol bitti.

Yolda Müslümanları Asya'nın en uzak köşelerinden Mekke'ye kadar götüren tuhaf sadakatin bir kanıtıyla karşılaştık. Kıyafeti bana Doğu İran'ın Horasan eyaletini hatırlatan yaşlı bir adam, uzun adımlarla yürüyerek bizim yavaş yürüyüşümüzden daha hızlı bir tempoyla tepeleri aşarak bize yetişti. Cesaret edip kendisine Farsça nereden geldiğini sordum; Mekke'den Buhara'ya dönmekte olan bir hacı olduğunu öğrendim. Yolculuğunun, yola ilk çıktığı andan oraya tekrar varıncaya kadar yaklaşık bir yıl süreceğini tahmin ediyordu. Yaşı 50 veya fazlasını gösteriyordu ama beklenebilecek en ufak bir güçsüzlük belirtisi göstermiyor ve sanki daha yeni başlamış gibi ilerliyordu, o gün dağlık yolda 20 mil yapmıştı.

Urfa

Urfa'ya yaklaştıkça yolun kenarında kötü durumdaki eski bir köprünün kalıntıları vardı. Bu, Hıristiyanlık öncesi denemde Edessa olarak bilinen Urfa'dan Batıya uzanan orijinal yoldu. İnsanların Venüs ve Astarte'ye tapındıkları günlerde kare taşlarla döşenmiş bu yoldan Roma ve Part ordusunun askerleri geçmişti.

Yüksekçe bir dağın ayakları dibindeki Urfa birtakım tepeciklerin üzerinde duruyordu ve valinin iğrenç konutunu -Fransız tarzının bir taklidiydi- geçer geçmez şehrin antik yapısı kendisini göstermeye başladı. Her yerde kalıntıları bulunan muazzam duvarların tuhaf karalığı, şehrin ortasından geçen vadinin her iki kıyısını birbirine bağlayan köprülerin stili, tepesinde o siyahlaşmış taştan inşa edilmiş yapılan kalıntılarının bulunduğu kale höyükleri Edessa tarihi hakkında bir şeyler anlatıyordu.

Yukarıda sözü edilen vadinin kıyısındaki büyük bir kervansarayın önüne yaklaşıp durduk ve delikli tepelerini veya Ermeni mahallesini oluşturan tepecik üzerinde kümelmiş evlerin manzarasının seyredildiği bir gezintiye imkân veren geniş çatısının üzerindeki sıralı odalardan birini tuttum. Alışıldığının tersine, çatıya açılan ve bahçeyi gören odanın, caddeye ve kahvehaneye bakan pencereleri camsızdı. Kahvehanenin etrafı çevrili değildi ancak kervansarayın diğer tarafı olan asıl kahve odasının bir uzantısıydı. Kale hendeği kıyısı boyunca oturma sıraları konulmuş ve ağaçlarla hasır korunaklar güneş ışınlarını engelliyordu. Bu kahvehane ile kervansarayın duvarları arasında uzanan yol şeridi boyunca, şehrin mezatçıları her sabah bir avuç fişekten ata kadar akla gelebilecek her tür eşyayı satarak gösteri yapıyorlardı.

Mezatçı (doğrusu tellal) geçtikçe ve son teklifi bağırarak tekrar geçtiğinde kahvehanedeki müşteriler fiyat artırımını yapıyorlardı. Çoğu durumda verdiği fiyat yüksek olunca, atı veya her ne olursa alıp sahibine geri veriyor ve ertesi sabah ederinin altında olacak hayvanı göstererek başka bir şeyle devam ediyordu.

Bu imparatorluktaki neredeyse bütün kentlerinde olduğu gibi, sokaklardaki nüfusun yarısı ve kahvehanelerin onda dokuzu ve köşelerde bekleyen aylaklar, tesadüfen de olsa hiçbir zaman hiçbir görevi olmayan üniformalı efendiler oluşturuyordu. Sonradan yaptıkları tek şeyin can sıkıntısı çekmek olduğunu öğrenecektim. Burada kahvehane ve tütün çubuklarının cazibesi belli ki seyyahın olası kuruşlarının cazibesine ağır basıyordu.

Türk olduklarını belli eden simgeler taşıyanların dışındaki nüfus Kürtler ve Araplardan oluşuyor. Kürtler, çoğunluğu Mamuretül Aziz⁵⁵ dağlarından olmak üzere kuzeyden gelmişler; Araplar da Mezopotamya ovasında gelmişler ve muhtemelen kentin ilk sakinleri oldukları sanılıyor. Konuşulan dil Arapça ve Kürtçe. Kürtçeyi herkes anlıyor, çünkü her yerde olduğu gibi olağanüstü iktidar gücü ve dayanma gücüyle eski yerleşik dilleri yerlerinden ederek kendini kısmen yabancı olan nüfusa dayatmış durumda.

Şehir büyük değil ama çarşısı çok kalabalık ve Valilik Konutu her zaman insanlarla dolup taşıyor. Birkaç ağacın bulunduğu bir meydanı var ve bir kısmının modern tarza uyarlandığı ve diğerlerinin de etrafına yeni duvarların örüldüğü yer yer eski yapılar bulunuyor. Tepelerin dibinde, burada birçok başarılar sergilediği sanılan İbrahim'in Gölü

⁵⁵ Bugünkü Elazığ

(Halilür Rahman Gölü) göze çarpıyor. Su kaynağı bereketli, bakımsız olmakla beraber çevredeki manzarası güzel ve tepelerinin fantastik doğasının yanı sıra yakın civarda çok hoş bahçelerin olduğu söyleniyordu. Burası, Türkler ve onların kötü yönetimleri olmasa, yaşamın güzel çevre ve sağlama alınmış zenginlik içinde huzurlu olabileceği Asya Türkiye'sinde çok sık görülen yerlerden biri.

Urfa ya da Romalıların adlandırdıkları şekliyle Edessa, Asurlular döneminde Büyük Asur Devleti ve şu anda Kürdistan'ın batı sınırı olarak bilinen hemen kuzeyde dağlık bölgedeki "Nairiler Ülkesi"nin sınırlarında bulunuyordu ve adı, krallarının her zaman Semitik ismin Romalılarca bozulmuş şekli olan Abgarus olarak adlandırıldığı Osrhoene Krallığı'nın başkenti olarak duyduğumuz Roma fethine kadar bir şehir olarak karşımıza çıkmaz. Halkı Araptı ve Edessa başkent iken krallığın en kuzeydeki noktasını işaret ediyordu.

(...) Urfa'da, başka bir benzerinin olmadığını düşündüğüm Kürt sigarasıyla tanıştım. Şekli muhakkak ki zorunluluktan doğmuştu, çünkü Kürdistan'da yetişen tütün yuvarlanıp normal sigaranın içine konulamıyordu. Sıkıştırıp ıslak tutmak ve sonra da yaprakları kıymak yerine Kürtler kuruttuktan sonra, alışkın olmayıp bu sigara kâğıdıyla içmeye çalışana inanılmaz zorluk çıkartan kaba bir kâğıdın içine koymak üzere eziyorlar. Sonuçta, yapımı Diyarbakır ve Musul'daki yüzlerce kadına iş imkânı sağlayan özel bir kâğıt icat edilmiş.

Kâğıt normal bir sigara kâğıdından daha kalın daha kaba ve iki kata daha uzun ve giderek hafifçe incelen çubuk şeklinde birbirlerine yapışık halde kutularda satılıyor. İki buçuk santim eninde kalın kâğıttan uzun bir parça alınıp, dar tarafına sokulan ve doğal esnekliğinin yerinde koruduğu bir

tamponun içinde yuvarlatılıyor. Sonra tütün yukardan içine dökülüyor ve yeterince salladıktan sonra kâğıdın kenarları, içindekilerin dökülmesini önlemek için içine kıvrılıyor. Bu tür bir sigaranın en büyük dezavantajı, tütün tamamen kuru olduğu ve küçük parçalar halinde olduğundan içildiğinde bir arada durmayarak yanan ucundan sürekli dökülüyor.

Urfa'da başka şey az içiliyordu ve bunu bildiğim için sonunda bunlara alışmak zorundaydım ve mümkün olabildiğince yeterli sigara elde etmeye karar verdim. Bu yüzden her yerde Türk Tekel ürünlerini aradım ve sonunda, Türkiye'de fiyatı sabit olan ve pazarlık yapmaya gerek olmayan tek ürün olduğu için satın almamın Kürt dostumu son derece etkilediği bir düzine kutu buldum; ayrıca yerli sigaralara göre çok pahalılar. Satın aldıklarım 3 pense 20 taneydi -yine de Kürt sigaralarının iki üç katıydı. Bu lüks alışverişim tanıdıklarımın, bana, İran sınır dağlarında onu gömünceye kadar peşimi bırakmayan onursal efendi unvanını vermelerine neden oldu.

Urfa'dan Diyarbakır'a giden yol, Romalılar tarafından sırasıyla Masius ve Niphates olarak adlandırılan güneydoğuda Karacadağ ve kuzeydoğuya uzanan yüksek Kürdistan sıradağları arasında kalan orta bir yoldu. Birçok yerde yol Fırat'ın yakınına kadar götürüyor ve nehir kollarını taşıyan bir dizi vadiden geçiyordu. Yol boyunca bölgenin genel görünümüne, rüzgâr ve yağmurun büyük bir hız ve delici soğukla karşıdan vurduğu inişli çıkışlı yükseltieler hâkimdi. Aralıktan Şubata kadar Siverek'ten Diyarbakır'a giden yolun geçilebilir olduğunu sanmıyorum. Nisan başında geçtiğimizde bile yakınlarımızda kar parçaları hâlâ duruyordu.

(...) İlk yarısı yani iki günlük kısmı hariç diğer tarafta, harika Türk mühendisinin şeytani zekâsı, kayaları dağıtıp oraya yol adı verilmesi ve sonra bataklık zeminde bir metre

balçığın bulunduğu ve yol olduğuna dair hiçbir işaretin olmadığı yere de yol denmesi için onu kandırmıştı. Hiçbir özelliği olmayan Siverek'ten başka duracak yer yok.

Siverek

Notlarıma bakınca, oavadan bu kente yaklaşıncaya dikkate değer iki şeyin beni çok etkilediğini hatırlıyorum. Biri, her tarafı cam pencere, ön tarafta, tepesinde Türk bayrağı olan verandalı giriş kapısı olan kare şeklindeki beyaz binaydı. Bu orta Avrupa mimarisinin bir örneği olan, çevresindeki küçük yapılardan izole olmasıyla sahte bir önem kazanmış, soğuk, insanı mutsuz eden, sahte görümlü ve bu düzlükteki geniş arazide ve uzak mesafede son derece gelişigüzel yapılmış valilik konutuydu.

(...) Modern Siverek siyah taşta yapılmış tek katlı evleriyle, her zaman burada yerleşik Kürtler ve Ermenilerin yaşadığı ortalama bir kent. Bildiğimiz sokaklar yok; derme çatma evler, aralarında pisliğin akmasını sağlayan arklar kalacak şekilde biçimde kümelenmişler. Yolcular mecburen, neyse ki kentin dışına kurulmuş ve kırık kapısından çölün görüldüğü harap kervansarayda kalıyorlar. Halk alışılmışın dışında asık suratlı ve büyük bir yer olmasına rağmen satın alınacak bir şey yok gibi görünüyor. Kervansaraya vardığımızda şekerimin bitmiş olduğunu fark ettim, bu nedenle şeker satın alabileceğim bir yer aramaya başladığımda oranın sorumlusu olan yaşlı Arap kadın bahçede kendi kendine hacamat yapıyordu. Kapısı olarak çalışan Ermeniye sorduğum soru üzerine köşeyi döndükten sonra bulaşıcı hastalık geçirme olasılığı olan çamurların içinden yürüdüm ve dükkânı buldum.

(...) Pantolonumun paçalarını çamur banyosundan çıkartarak, silahlı Kürtlerle doğru yol üzerinde münakaşa ederek ve sonunda, bahçesinde aniden yanıma yaklaşip dinimi soran ama "Müslüman" yanıtını alınca kuşkuyla bana bakıp amentüyü okutan bir hocayla karşılaştığım bir cami avlusunda buldum kendimi. Duayı okuyarak onu memnun ettikten sonra kendisinden rehber olarak yararlandım. Ve onun yardımıyla, sahibinin daha girişken olduğu ve sadece değil şeker çay ve sigara da bulduran ve fahiş fiyata satan ilkinde benzer bir dükkân buldum.

Ekmek de buldum, ama sırf hocanın iyi niyeti sayesinde çünkü bu yabancı hacıya karşı sevecenliğini takınarak, beni alıp ekmeğin tandırda pişirildiği bir yere götürdü ve 10 tanesini 2 pense satın aldı.

Allahtan bir hortumun kırık bir su deposunu ve avlunun yarısını doldurduktan sonra çok miktarda suyu dışarıya akıttığı kervansarayın bahçesinde temiz su boldu. Bütün Kürt kadınları su ihtiyaçlarını karşılamak için buraya geliyorlardı ve ben çirkin de olsa bir kızı izlemek için kapımın eşiğinde bir saatimi oturarak geçirdim ve hiç görmedim.

Ertesi sabah yola çıkmamız hayli zor oldu, çünkü yerin Ermeni sahibi arabacıdan atın yemi için bir mecrediye ve benim bütün gece damlayan odam için de 1 sterlin istedi. Bir saatimiz kapıda tartışarak geçti. Aylak takımından yarım düzine Ermeni atların başına asılmış, biz de oranın sahibinin çığlıklarını ve dostça uyarılarını bastırmaya çalışıyorduk. Sonunda ya ödemek ya da orda kalmak zorunda bırakıldık. Bizi memnun eden şey kötü bir 5 piastre⁵⁶ verip kurtulmamız onların da bir lirayı bozdurma zahmetine girmeleri oldu. Ve

⁵⁶ Gümüş kuruşluk

böylece, Hıristiyan ve paganlara özellikle de Ermenilere küfür edip yola çıktık.

Ertesi gün yüksek ovalardan geçip Diyarbakır'a doğru ılık bozkırlardan geçtik.

BİBLİYOGRAFYA

- Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 395)*, İstanbul 1985,
- Badger, George Percy, *The Nestorians and their Rituals, with the Narrative of A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844*, London 1852, vol. I.
- Belâzuri, *Fütûh-ül Büldan*, cilt I, terc. Z.K.Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1955,
- Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I. cilt, 2. baskı, Ankara 1990;
- , *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II. cilt, Ankara 1987.
- Gingras. G.E. (transl.), *Egeria: Diary of a Pilgrimage*, New York 1970.
- Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan M.825'e kadar)*, İstanbul 1960
- Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern I-II*. Kopenhagen 1778. 2. cild.
- von Moltke, Helmut, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin 1841.
- , *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, İstanbul 1960.

- , **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, İstanbul 1969, 2. baskı, İstanbul 1995
- Özsait, Mehmet, "Anadolu'da Roma Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi**, cilt II, Görsel Yay. İstanbul 1982, 339.
- Petermann, Julius Heinrich, "**Reise im Orient**", Leipzig 1865.
- Rolin Olivier, **Türkiye Seyâhatnâmesi, Kitap II, 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi)**, Fransızcadan terc. Oğuz GÖKMEN, İstanbul 1991,
- Sachau, Karl Eduard, "**Reise Mesopotamien**", Leipzig 1883.
- Soane, E.B., **Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk. Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar**, İngilizceden çev. Fahriye ADSAY, Avesta Yayınları, İstanbul 2007.
- Tavernier, Jean-Baptist, **Tavernier Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

Selahaddin Eyyûbi GÜLER

1965 yılında Şanlıurfa'da doğdu. İlk ve orta eğitiminden sonra Ticaret Lisesi'nden mezun oldu.

28.12.1987 tarihinde Şanlıurfa Lisesi Kütüphanesi'nde memuriyet hayatına başladı. Orada 7 yıl kaldı. 1990 yılında **“Okul Kütüphaneciliği Kursu”**na katıldı. 13 yıl Şanlıurfa Kız Meslek Lisesi'nde görev yaptı. 2 yıl ŞURKAV'da **“Yayın Görevlisi”** olarak çalıştı. Son 2 yıldan beri Şanlıurfa Lisesi Kütüphanesi'ndedir.

20 yıldan beri Şanlıurfa tarihi hakkında araştırmalar yapıyor. Bu konuda Drijvers, Brock, Dowsett, Segal ve Healey gibi batılı Doğubilim uzmanlarıyla mektuplaştı; onlarla Urfa tarihi ve kültürü hakkında bilgi alışverişinde bulundu. **“Edessa The Blessed City (Kutsanmış Kent Edessa/Urfa)”** adlı eserin 2002 yılındaki Prof.Ahmet Aslan tarafından yapılan çevirisine katkıda bulundu.

Şimdiye kadar (4'ü ortak) 54 makalesi ve (5'i ortak) 11 kitabı yayımlandı.

Şanlıurfa Sembol Gazetesi'nde ve bu gazetenin internet sitesinde tarihi ve güncel yazılarıyla kültür hizmetini sürdürüyor.

Evli ve üç çocuklu olan yazar, Almanca ve İngilizce bilmekte, biraz da Süryanice, Yunanca, Arapça, ve Osmanlıca okuyabilmektedir.

Yayımlanmış kitapları şunlardır:

Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar (M.Ö. XIV. Yüzyıl-M.S.1920), ŞURKAV Yayınları, Ankara 1999.

Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü, ŞURKAV Yayınları, Şanlıurfa 2001.

Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir (ed.A.C. Kürkçüoğlu ve diğerleri), Ankara 2003 ve 2006.

Urfa'nın Etrafı (R.Mızrak-M.H.Öcal-S.E.Güler), Şanlıurfa Valiliği Yayınları, Ankara 2002.

Şanlıurfa and the Surroundings Area, (R.Mızrak-M.H. Öcal-S.E.Güler), transl. into English by A.Tokdemir, Ankara 2002.

Urfa Tarihi /A History of Urfa, Şanlıurfa 2004.

Hz.İbrahim (Hayatı, Urfa ve Harran'la İlişkisi), Özbek Yayınları, Şanlıurfa 2004.

Resimli Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008.

Dini ve Tarihi Açından Hz.Eyyub Aleyhisselam, Özbek Yayınları, Şanlıurfa 2009.

Hz.İbrahim'in Hayatı, Nemrud ve Balıklıgöl Efsanesi-Prophet Abraham, The Legend of Nimrod and Balıklıgöl, Halilürrahman Kitabevi Yayınları, Şanlıurfa 2009.

Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi, Şanlıurfa 2009, 1. baskı, Sembol Matbaası.

ŞURKAV YAYINLARI

- 1) **Hz.İbrahim Konulu Yeni Besteler**, Sabri KÜRKÇÜOĞLU, 1992
- 2) **Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey'in Nemrud Mustafa Paşa Divân-ı Harbindeki Savunması**, Müslüm C. AKALIN, 1992, 2.baskı 2010
- 3) **Hz. İbrahim (A.S.)'i Anma Şanlıurfa I. Kültür ve Sanat Haftası Faaliyetleri**, Sabri KÜRKÇÜOĞLU, 1992
- 4) **Hz. Eyyub Konulu Şiirler**, Sabri KÜRKÇÜOĞLU, 1992
- 5) **Şanlıurfa Folklorunun Kaynak Kişisi Tenekeci Mahmut Güzelgöz**, Abuzer AKBIYIK, 1992
- 6) **Takvimden Kopan Yaprak (Şiirler)**, Mahmut Şevket AKKAYA, 1993
- 7) **Şanlıurfa Camileri**, A. Cihat KÜRKÇÜOĞLU, 1993
- 8) **Şanlıurfa Sanayi Rehberi**, Abuzer AKBIYIK-Sabri KÜRKÇÜOĞLU, 1993
- 9) **Hz. Eyyûb Konulu Yeni Besteler**, Necmi KIRAN-Sabri KÜRKÇÜOĞLU, 1993
- 10) **Ali Rıza - Ahfâda Yadigâr Urfa Mücâhedesi**, Müslüm AKALIN, 1995,
- 11) **Şanlıurfa'da Canlanan Tarih**, A. Cihat KÜRKÇÜOĞLU, 1995
- 12) **Bir Damla Söz (Şiirler)**, Şükrü ALGIN, 1996
- 13) **Şanlıurfa Cülha Dokumacılığı**, Yrd.Doç.Dr. Feriha AKPINARLI, 1996

- 14) **Şanlıurfa Mezar Taşları**, Mahmut KARAKAŞ, 1996
- 15) **Urfalı Şair Abdi**, Yrd.Doç.Dr. M.Emin ERTAN, 1997
- 16) **Urfa'nın Kurtuluşuyla İlgili Belgeler**, Müslüm AKALIN, 1997
- 17) **Urfa Tarihi (M.Ö. 2000-M.S.1400)**, Hasan AÇANAL, 1997
- 18) **ŞURKAV 1990-1998**, Mehmet Hulusi ÖCAL-Sabri KÜRKÇÜOĞLU, 1998
- 19) **Urfa Hakkında Salnâme (1927-Aslı ve Çevirisi)**, Kemal KAPAKLI, 1998
- 20) **Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyeti İdâresi Mukarrerat Defteri (Çeviri)**, Müslüm AKALIN, 1999
- 21) **Hz. İbrahim ve Nemrut (Piyes)**, Yrd.Doç.Dr. M.Emin ERTAN, 1999
- 22) **Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar**, Selâhaddin E. GÜLER, 1999
- 23) **Şanlıurfa'da Enbiyâ Kıssaları**, A. Selâmi YILDIZ, 2000
- 24) **Urfa Kurtuluş Mücâdelesini Hatıratı**, Urfa Müftüsü Hasan AÇANAL, 2001
- 25) **Şanlıurfa Kültürü Sözlüğü**, Yay. Haz.: Mehmet H. ÖCAL-Selâhaddin E. GÜLER-Remzi MIZRAK, 2001
- 26) **ŞANLIURFA Uygarlığın Doğduğu Şehir**, (Yayın Kurulu: Yrd.Doç.Dr.A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU-Müslüm AKALIN-S.Sabri KÜRKÇÜOĞLU-Selâhaddin E. GÜLER), 2002
- 27) **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı** – Ahmet Nezihi TURAN, 2005

- 28) **ŞURKAV'IN 15 YILI – (1990-2005)** Kemal KAPAKLI- M.Sait AKGÜN – Şükrü ÜZÜMCÜ, 2006
- 29) **Hz. İbrahim- 1.Hz İbrahim Sempozyumu Bildirileri**, (Editör: Prof. Dr. Ali Bakkal), 2007.
- 30) **Şanlıurfa 1850-1950. Fotoğraflarla Zaman, Mekan, İnsan** – Ali TUZCU-Yrd. Doç.Dr. Cihat KÜRKÇÜOĞLU, 2008
- 31) **Tarih ve Turizm Şehri ŞANLIURFA**, A.Cihat KÜRKÇÜOĞLU- Selahaddin Eyyubi GÜLER, 2010
- 32) **Ali Rıza- Ahfada Yadigâr URFA MÜCAHEDESİ**, Yayına hazırlayan: Müslüm AKALIN, 2010 (2. baskı).
- 33) **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, Selahaddin Eyyubi GÜLER, 2010.

ŞANLIURFA

ŞANLIURFA İLİ KÜLTÜR EĞİTİM
SANAT VE ARAŞTIRMA VAKFI

25 Aralık 1990 tarihinde Şanlıurfa Valiliği öncülüğünde kurulan vakıf; Şanlıurfa ilinin tarihini, kültür ve sanat eserlerini ortaya çıkararak yaşatmak; bu maksat doğrultusunda kulüpler kurmak, konferans, sempozyum, panel, kongre, seminer, sergi, anma günleri ve benzeri faaliyetler düzenlemek, iştirak etmek, maddi ve manevi katkılarda bulunmak; korunmaya değer kültür, tabiat ve sanat varlıklarını korumak ve tanıtımını sağlamak; bunun için gerekli restorasyon ve çevre düzenlemelerini yapmak, projeler hazırlamak; Şanlıurfa ilinin tarihi ve kültürel değerlerinin tanıtılması için gerekli araştırma, derleme ve inceleme çalışmalarını yapmak, bu alanda yapılan çalışmaları desteklemek amaçlarını taşımaktadır.

ŞURKAV, Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1997 yılında tespit edilen en başarılı üç vakıftan biri olmuştur.

2002 yılında Motif halk Oyunları Eğitim Derneği'nin düzenlediği "8. Geleneksel Motif Halkbilimi Yarışması"nda Halkbilim Hizmet Ödülü'nü kazandı.

ŞURKAV, 19 yılda 1195 başarılı faaliyeti gerçekleştirmiştir.

www.surkav.org

ŞURKAV TEL: (0414) 215 65 27 FAKS: 216 89 02